

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 12.23.669 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 342:341.222 (575.2) (043.3)

АЛИМБЕКОВ АЛМАЗ АКМАТАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРАСЫНЫН
КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗДООНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК
НЕГИЗДЕРИ**

12.00.02 - конституциялык укук; муниципалдык укук

Юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
АВТОРЕФЕРАТ

БИШКЕК 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институтунда аткарылды.

Илимий жетекчи:

Шерипов Нурлан Турганбекович
КРнын УИАнын мүчө-корреспонденти,
юридика илимдеринин доктору, профессор
Ж.Баласагын атындагы КУУнун,
Кадрларды кайра даярдоо жана
квалификациясын жогорулатуу
институтунун профессору

Расмий оппоненттер:

Токтогулов Алмаз Асылбекович
юридика илимдеринин доктору, доцент
Кыргызпатенттин алдындагы Мамлекеттик
интеллектуалдык менчик фондунун
аткаруучу директору

Кожомбердиев Бакыт Кожомбердиевич
юридика илимдеринин кандидаты, доцент
Кыргызстан Эл аралык университетинин
«Юриспруденция жана Эл аралык укук»
кафедрасынын доценти

Жетектөөчү уюм:

Ош мамлекеттик университетинин
юридикалык факультети,
Мамлекеттин, укуктун теориясы жана
тарыхы кафедрасы, дареги: 723506, Ош
шаары, Ленин көчөсү, 331

Диссертация 2024 -жылдын «3» февралында саат 16.00дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу юридикалык илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 12.23.669 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Киев көчөсү, 132, Ж.Баласагын атындагы КУУнун №2 имараты, Юридикалык институт, 209-дарскана. Диссертацияны коргоону онлайн чагылдырып берүү коду: <https://vc.vak.kg/b/122-3zo-lwo-cjw>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720024, Дареги: Бишкек шаары, Жибек-Жолу көчөсү 394, №8 имарат) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 44) китепканаларынан, ошондой эле https://vak.kg/d_12_23_669/104601/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат «30» декабрь 2024-жылы таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин кандидаты

Сагыналиева В.Ж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Бүгүнкү күндө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшү менен мамлекеттик чек араны коргоо, анын коопсуздугун камсыздоо маселелери Кыргыз Республикасы үчүн абдан маанилүү. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы, эгемендүүлүгү жана өнүгүүсү, мамлекеттик бийлик органдарынын натыйжалуу иштеши чек ара коопсуздугун камсыздоо деңгээлинен түздөн-түз көз каранды экендигин белгилесек болот.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, көпчүлүк учурларда ар кандай согуштардын, аскердик кагылышуулардын негизги себеби болуп мамлекеттер ортосундагы аймактык талаш-тартыштар жана чек ара чыр-чатактары эсептелет.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна ички жана тышкы коркунучтарды болтурбоо, бөгөт коюу жана жоюу боюнча мамлекеттин коргонуу жөндөмдүүлүгүн арттыруу жана бул жаатта эл аралык кызматташтыкты чыңдоо максатында 2021-жылдын 20-декабрында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Жарлыкка кол койду. Президент Садыр Жапаров Коопсуздук кеңешинин жыйынында жаңы концепциянын кабыл алынышын негиздеп «... улуттук коопсуздукка болгон чакырыктар, ички жана тышкы коркунучтар туруктуу эмес, алар тездик менен өзгөрүп, өнүгүп жатат. Иштин бардык чөйрөлөрүндө инновациялык технологиялардын тез өнүгүшү, агрессиянын жана башка терс факторлордун жыл сайын, ай сайын жана күн сайын өсүшү улуттук коопсуздукка жаңы чакырыктарды жана коркунучтарды жаратууда...» деп белгиледи. [2021-жылдын 26-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президентинин Коопсуздук кеңешинин жыйынында сүйлөгөн сөзү. [Электрондук ресурс]. Көрүү режими: <https://serep.kg/kabarlar/sayasat/koopsuzduk-keneshi-kyrgyz-respublikasynyn-uluttuk-koopsuzduk-konczepcziyasyn-jaktyrды/>]. Анткени, Кыргыз Республикасы аймактык туруксуздук менен мүнөздөлгөн өлкөлөр менен курчалган. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы төрт мамлекет менен чектешет. Облустардын ар бири чек ара аймагы болуп саналат жана республика боюнча сегиз гана район мамлекеттик чек ара менен чектешпейт. Ооганстандагы тыйылбаган согуштук аракеттер жана коңшу өлкөлөрдөгү аймактык чыр-чатактар эл аралык терроризмдин, баңги аткезчилигинин жана мыйзамсыз курал соода жүгүртүүнүн туруктуу булактарына айланды. Мындай татаал кырдаалдарда мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселеси Кыргыз Республикасы үчүн өтө маанилүү болуп калды.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук жөнгө салуунун учурдагы кемчиликтери болуп мамлекеттик деңгээлде мамлекеттик чек ара саясатынын бардык чөйрөсүн камтыган жана чек ара коопсуздугун камсыздоого арналган программалардын жоктугу, чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелеринде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишин укуктук жөнгө салуунун динамикалуу өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу кемчиликтердин жоюлбагандыгы, чек аранын айрым тилкелери боюнча коңшу мамлекеттер менен чек ара сызыгынын такталбаганы саналат.

Юридикалык илимде зыркы учурга чейин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы көйгөйлүү маселелерге арналган илимий изилдөө иштеринин өтө аздыгы диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу болуп саналат. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоону жакшыртуу максатында илимий изилдөөлөрдү күчөтүү менен татаал экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоонун концепциясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, чек ара кызматынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун жогорулатуу керек.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ченемдик укуктук базасы заманбап улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун талаптарына шайкеш келбейт жана кырдаалдын өнүгүшүн

эске алуу менен Кыргыз Республикасы менен КМШга мүчө-өлкөлөрү үчүн чек ара коопсуздук тутумун андан ары өркүндөтүүгө муктаж.

Учурда улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун теориялык жана усулдук негиздерин, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздукун камсыздоонун концептуалдык негиздерин, өлкөнүн чек ара саясатынын моделдерин жана принциптерин иштеп чыгуунун маанисин жогорулатуу керек.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык илимий изилдөөнүн темасы 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы *[Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы № 435 Жарлыгы менен бекитилген] [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/430700/edition/13462/kg>* жана Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы *[Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрдагы № 570 "Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө" Жарлыгы менен бекитилген, [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/430815/edition/1118046/kg>]* менен байланышкан.

Диссертациялык изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздукун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерине байланышкан маселелерди комплекстүү изилдөө жана чек ара мыйзамдарын жакшыртуу боюнча илимий негиздүү сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Алдыга коюлган максат төмөнкү теориялык, методологиялык жана практикалык милдеттерди аныктады:

1) мамлекеттик чек ара концепциясынын укуктук табиятына жана маңызына аныктама берүү жана чек ара коопсуздукун камсыз кылуу маселелери боюнча айрым түшүнүктөрдүн аныктамаларын толуктоо;

2) Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздукун камсыздоо боюнча усулдарды талдоо;

3) Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздукун камсыз кылуу тутумунун жана бул тутумдагы укуктук камсыздоонун ордун белгилөө жана талдоо;

4) ченемдик-укуктук актыларда иштелип чыккан жана колдонуудагы чек ара коопсуздукун камсыздоонун концептуалдык түшүнүктөрүн талдоо жана аны жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

5) чек ара коопсуздукун камсыздоонун эл аралык укуктук базасын изилдөө жана аларды өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо;

6) чек ара коопсуздукун камсыз кылуу тутумунда жана чек ара саясатын ишке ашырууда Чек ара кызматынын ордун жана ролун талдоо жана Чек ара кызматынын ишин укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

7) мамлекеттик чек ара коопсуздукун камсыздоо жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мамлекеттик чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашырууда өз ара аракеттенүүсүн изилдөө;

8) Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздукун укуктук камсыздоону жакшыртуу боюнча илимий негиздүү тажрыйбалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп диссертация мамлекеттик тилде жазылган жана чек ара коопсуздукун камсыздоо маселелерине конституциялык-укуктук жактан талдоо жүргүзүлгөн тунгуч аракет. Изилдөө ишинде геостратегиялык тенденциялар жана геосаясий факторлорду талдоонун негизинде Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздукун чыңдоо зарылдыгы такталган. Диссертацияда Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздукту түшүнүгүнө аныктама берилген, анын мазмуну жана түзүмү

классификацияланган. Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги принциптери, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу тутумунда чек ара коопсуздугунун орду жана ролу аныкталган.

Мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо тутумунда институционалдык өзөгү катары Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишин жакшыртуунун жаңы ыкмалары жана концепциясы иштелип чыкты. Азыркы шарттарда диссертант тарабынан чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоону жакшыртуу боюнча сунуштарды негиздөө менен чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук базасын өнүктүрүүнүн негизги багыттары белгиленген.

Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүүнүн актуалдуу маселелерин чечүүгө багытталгандыгы менен аныкталат. Автор бир катар ченемдик укуктук актыларды, атап айтканда, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын статусу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын» кабыл алууну сунуштаган.

Диссертациядагы негизги тыянактар жана жоболор «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу ишинде, Чек ара кызматынын кадрларын даярдоодо жана практикалык окутууда, ошондой эле жогорку жана орто юридикалык билим берүү мекемелеринде «Конституциялык укук», «Административдик укук», «Мамлекет жана укук теориясы», «Укук коргоо органдары» окуу дисциплиналары боюнча дарстарды жана семинардык сабактарды даярдоодо жана өткөрүүдө колдонулат.

Коргоо үчүн төмөнкү илимий жоболор жана корутундулар сунушталат:

1. Мамлекеттик чек ара конституциялык түзүлүштүн институту катары эгемендүүлүктү аныктоочу мамлекеттин белгилеринин борбордук элементи болуп саналат деген автордун корутундусу негизделет. Колдонулуп жаткан жалпы теориялык көз караштарды талдоонун негизинде, «мамлекеттик чек ара» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди: «мамлекеттик чек ара – бул бир мамлекеттин аймагын башка мамлекеттин аймагынан эгемендүүлүктүн, аймактык бүтүндүгүн жана саясий көз карандысыздыгын аныктаган, эл аралык укуктук режимге ээ болгон укуктук жөнгө салуунун объектиси».

2. Диссертант тарабынан 2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесине «чек ара коопсуздугу» түшүнүгүнө төмөнкүдөй автордук аныктама сунушталат: «Чек ара коопсуздугу – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы» түшүнүлөт.

3. Изденүүчү тарабынан чек ара коопсуздугунун укуктук камсыздоо концепциясына төмөнкүдөй автордук аныктама иштелип чыкты: «Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо – бул мамлекеттик чек арада коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти түзүү, ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу, өзгөртүү же толуктоо жана алардын аракеттеринин чектерин аныктоо аркылуу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын компетенциясын түзүү жана бекитүү саналат».

4. Диссертацияда Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн ченемдик-укуктук тутумун түзүү зарылчылыгы жөнүндө автордун корутундусу негизделет. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы

изилдөөлөрдүн усулдук маселелеринин өзгөчөлүктөрүн изилдөө чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын иштеп чыгуунун методологиясы боюнча бирдиктүү түшүнүккө келүүгө мүмкүндүк берди. Буга ылайык, автор тарабынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү үчүн «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын» иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушу негизделет.

5. Юридикалык адабияттарды жана мыйзамдарды изилдөөнүн жана талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын улуттук коопсуздук, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумундагы орду аныкталган. Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү негизделген. Автор, бул иш эки багыт боюнча ишке ашырылышы зарыл деп эсептейт: ченемдик- укуктук базаны жакшыртуу жана санариптик инфратүзүмдү өркүндөтүү.

6. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу тармагында башкаруу чечимдерин кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чөйрөсү аныкталды. Бул органдардын конституциялык-укуктук статусу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде кабыл алынган жана мамлекеттик чек араны коргоо боюнча милдеттерди толук аткарууну камсыз кылган ар кандай юридикалык күчкө ээ тиешелүү ички укуктук актыларда баяндалганы аныкталды.

7. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагын жакшыртуу максатында негизги ченемдик-укуктук актылардын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарылчылыгы негизделет. Анткени, орчундуу өзгөртүүлөр чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоону талап кылат. Бул максаттар үчүн төмөнкүлөр сунушталат:

7.1. Чек ара коопсуздугун камсыздоонун бирдиктүү тутумун түзүү зарылчылыгы негизделди. Чек ара органдарынын ишмердигин укуктук негизин түзүүчү мыйзам катары «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын статусу жөнүндө» жаңы мыйзамды кабыл алуунун зарылдыгы негизделет. Бул мыйзам мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тутуму, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү, мамлекеттик чек аранын сапаттуу жаңы көрүнүшүн түзүү, чек ара маселелери боюнча эл аралык байланыштарды өнүктүрүүгө өбөлгө түзүү жана чек ара мамилелеринин бардык субъекттеринин ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталган жоболорду камтышы керек.

7.2. Чек ара коопсуздугун камсыздоонун аскердик-күч фактору чечүүчү мааниге ээ болгондугуна карабастан, чек ара аймагында улуттук коопсуздукка коркунуч жараткан аскердик эмес факторлор барган сайын маанилүү роль ойноп жаткандыгына байланыштуу мамлекеттик чек араны ыкчам-иликтөө ыкмалары менен коргоо зарыл. Автор тарабынан, Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алуу сунушталат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөө диссертант тарабынан өз алдынча аткарылган илимий иш болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгы менен жактоого чыгарылуучу негизги жоболорду, ошондой эле практикалык сунуштарды диссертант жеке өзү иштеп чыккан. Диссертация изилдөөнүн темасы боюнча мамлекеттик тилде аткарылган илимий эмгектердин катарын толуктайт.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жоболору илимий басылмаларда жана диссертанттын илимий практикалык конференциялардагы, тегерек столдордогу баяндамаларында чагылдырылган. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын теориялык апробациялоо автор тарабынан жарыяланган илимий макалаларда чагылдырылган. Автор тарабынан изилдөөдө белгиленген бир

катар тажрыйбалык сунуштар Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ведомстволук ченемдик актыларын даярдоодо пайдаланылган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын басылмаларда жарыяланышы. Изилдөө ишинин натыйжалары Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан кеңеш берилген бир катар ата-мекендик жана чет элдик илимий басылмаларда жарыяланды.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттери менен аныкталат. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган ченемдик булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу жана аны тандап алуунун негиздери келтирилген, диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы жазылган, изилдөөнүн максаты жана милдеттери көрсөтүлгөн, илимий жаңылыгы негизделген, изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү баяндалган, коргоого чыгарылуучу негизги жоболор келтирилген, изденүүчүнүн жеке салымы ачыкталган, алынган натыйжаларды апробациялоо жана алардын басылмаларда жарыяланышы көрсөтүлгөн, изилдөөнүн түзүмү жана көлөмү маалымдалган.

«Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун конституциялык-укуктук негиздери» аталыштагы биринчи бөлүм үч параграфтан турат. Биринчи бөлүмдүн биринчи параграфында **«Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аранын укуктук табияты»** изилденген.

Мамлекеттин конституциялык түзүлүшүнүн эң маанилүү негизи болуп анын негизги мүнөздөмөлөрү саналат.

Мамлекеттин маңызы жөнүндө маселе татаал жана байыркы. Бардык мамлекеттердин филосоктору жана окумуштуу юристтери мамлекеттин пайда болуусун жана өнүгүүсүн бүгүнкү күнгө чейин тынымсыз изилдеп келишет. Юридикалык адабияттарда «мамлекет» түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамалары бар. Мисалы, Н.И. Матузов, мамлекет белгилүү бир аймакта саясий бийликти өзгөчө таптык, жалпы адамзаттык, диний, улуттук жана башка кызыкчылыктардын кызыкчылыгында жүзөгө ашырган уюм катары мүнөздөйт [*«Теория государства и права: учебник» (Н.И. Матузов, А.В. Малько) (Юристы, 2004)*]. Мындан тышкары, Н.Коркунов белгилегендей, «мамлекет – бул эркин адамдардын коомдук бирикмеси, ал мамлекеттик органдарга өзгөчө мажбурлоо ыйгарым укуктарын берүү жолу менен күч жана тынчтык жолу менен түзүлгөн» [*Коркунов, Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – 4-е изд. – Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – Том 2. Часть особенная. – 602 с.*]. Демек, мамлекет – мыйзамдын жана атайын мамлекеттик аппараттын жардамы менен бүткүл коомдун иштерин башкарууну камсыз кылган саясий бийликтин эгемендүү аймактык уюму. Мамлекеттин негизги белгиси анын аймагы жана чек арасы.

Мындай ар түрдүү аныктамалар мамлекеттин феномен катары татаал жана ар тараптуу кубулуш экендиги, ошондой эле бир эле мамлекеттик-укуктук кубулуштарды жана институттарды изилдөөдөгү ар түрдүү мамилелер менен түшүндүрүлөт, алардын бири мамлекеттик аймак жана мамлекеттик чек ара.

Мамлекеттик аймак деп, адатта, биз мамлекеттик бийлик жүзөгө ашырылуучу мейкиндикти түшүнөбүз. Мамлекеттик аймактын курамдык бөлүгүнө жер жана анын асты, дарыялар, көлдөр, жасалма суу сактагычтар, башка мамлекеттин суу аймагы, кургактыктагы жана суу үстүндөгү аба мейкиндиги ж.б. эквиваленттүү объекттер кирет. Мамлекеттик аймак менен мамлекеттик чек ара түшүнүктөрү ажырагыс, бири-бирине өтө

тыгыз байланышта. Анткени, ар бир мамлекеттин аймагы белгиленген тартипте мамлекеттик чек ара менен белгиленет.

Мамлекеттин аймагы эл аралык укукта иштелип чыккан концепциясына ылайык, мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруунун мейкиндик чегин билдирет. Ар бир мамлекет мамлекеттин аймагында жана анын чектеринде аймактык үстөмдүктү жүзөгө ашырат [Малеев Ю.Н. *Территория в международном праве // Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000. С. 112*]. Демек, «мамлекеттик аймак» категориясы «мамлекеттик бийлик», «эл» түшүнүктөрү менен бирге мамлекеттин болуусунун формуласын бекитет. Мына ошондуктан, аймак мамлекеттин эгемендүүлүгү жана бийлиги жайылган мейкиндикти аныктоочу мамлекеттин зарыл белгиси болуп саналат.

Мамлекеттин белгилеринин ичинен эгемендүүлүк негизги орунду ээлейт. Мамлекеттин эгемендиги анын аймагына гана таандык жана башка мамлекеттин чек арасы белгиленген жерде аяктайт. Демек, чек ара өлкөнүн аймактык чектерин гана эмес, мамлекеттин эгемендүүлүгүнүн даражасын да аныктайт. Мына ошондуктан, мамлекеттик чек ара конституциялык түзүлүштүн институту катары көз карандысыздыгын аныктоочу мамлекеттин белгилеринин тутумунун борбордук элементи болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде мамлекеттин чек арасындагы аймагы бүтүн жана кол тийгис деп белгиленген. «Мамлекеттик чек ара» түшүнүгү эл аралык мамилелерде өлкөнүн статусун аныктоочу категориялардын бири жана мамлекеттин негизги атрибуту катары илимий-теориялык изилдөө ишинин объектиси катары талдоо жүргүзүү үчүн ар дайым актуалдуу. «Мамлекеттик чек ара» термини «мамлекет» термини менен тыгыз байланышта жана коомдук-саясий мамилелерде анын негизги белгилеринин бирин чагылдырат.

Кыргыз Республикасында «мамлекеттик чек ара» термини алгач ирет 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында камтылган аныктамада белгиленген [1999-жылдын 19-мартындагы №27 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимі: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-181/edition/642291/kg>].

Мамлекеттик чек аранын конституциялык-укуктук статусу мамлекет аралык ратификацияланган эл аралык келишимдер жана ата мекендик ченемдик-укуктук актылар менен аныкталат. Мамлекеттик чек аранын конституциялык-укуктук статусу деп чек аранын бүтүндүгүн камсыз кылуу, чек арада коркунучтарды жоюу менен тартипти жана коопсуздукту камсыз кылуу максатында чектеш мамлекеттер менен түзүлгөн эл аралык келишимдер менен аныкталуучу жана мыйзамдарда белгиленген укуктук режимдерди түшүнөбүз.

Мамлекеттик аймактын ажырагыс бөлүгү болуп жер казынасы эсептелет. Учурда, жер казынасынын чеги мамлекеттер тарабынан белгиленбейт. Бирок, адабияттарда теориялык аспектиде жер казынасынын чек арасы мамлекеттик чек ара белгиленген жердин борборуна чейинки созулган вертикалдуу бетин белгилесек болот. Мына ошентип, жер үстүндө чийилгендиги боюнча мамлекеттик чек араны төмөнкүдөй бөлүп карасак болот: *кургактагы чек ара, суудагы чек аралар, аба мейкиндигинин чек арасы*.

Коңшу мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын кесилишин таануу ыкмалары боюнча мамлекеттик чек аралар эки түргө бөлүнөт: *тарыхый жана келишимдик негизде белгиленген чек аралар*.

2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-беренесине ылайык мамлекеттик чек ара төмөнкүдөй белгиленет: кургактыкта; дарыяларда, суу сактагычтарда, гидроэнергетикалык түйүндөрдүн суу сактагычтарында жана башка жасалма суу сактагычтарда, дарыялардын чек ара тилкелери аркылуу өтүүчү темир жол

жана автомобиль көпүрөлөрүндө, плотиналарда жана башка курулмаларда [2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимин: <https://cbd.minjust.gov.kg/111141/edition/1278744/kg>].

Эл аралык тажрыйбада мамлекеттердин ортосундагы аймактык бөлүштүрүү процессинде мамлекеттик чек араны белгилөө эки баскычка бөлүнөт – делимитация жана демаркация. «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» КРнын мыйзамынын 5-беренесинде мамлекеттик чек араны белгилөө делимитациялоодон, демаркациялоодон, кайра демаркациялоодон турат.

Делимитация - чек ара сызыгынын кесилишин аныктоо жана аны картага келишимдик негизде жайгаштыруу. **Демаркация** - чек ара сызыгынын сыпаттамасына жана делимитациялоо келишимине тиркелген картага ылайык жер бетине чек араны чийүү жана чек ара белгилери менен белгилөө. Демаркация процессин мамлекет аралык демаркация комиссиясы ишке ашырат.

Зарыл учурларда чек араны **кайра демаркациялоо** коңшу мамлекеттердин макулдашуусу боюнча жүргүзүлөт, ал демаркациялык документтердин негизинде чек ара сызыгын текшерүүдөн жана тактоодон, ошондой эле бузулган же жоголгон чек ара белгилерин калыбына келтирүүдөн турат.

Демаркациялоо боюнча биргелешкен комиссиянын иши төмөнкүдөй үч баскычтан турат: *даярдоо, талаа иши жана жыйынтыктоо баскычы.*

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын жалпы узундугу 4675,17 км, анын ичинен Казакстан менен 1257,07 км, Өзбекстан менен 1390,44 км, Тажикстан менен 972,0 км, Кытай менен 1084,35 км. Бүгүнкү күндө, Кытай Эл Республикасы, Казакстан Республикасы жана Өзбекстан Республикасы менен мамлекеттик чек ара сызыгын мыйзамдуу түрдө каттоо – аны делимитациялоо жана демаркациялоо процесси толугу менен аяктаган. Ал эми, Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасы делимитациялоо, демаркация иштери жүрүп жатат.

Чек арадагы чыр-чатактар, анын ичинде куралдуу кагылышуулар жыл сайын кадыресе көрүнүшкө айланып, алардын саны азайбай жатканын акыркы жылдардагы статистика тастыктап турат. Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын жана Тажикстан Республикасынын чектеш аймактарында болуп өткөн чыр-чатактар азыркы кырдаалды салыштырмалуу туруктуу, бирок чыңалуу элементтери менен мүнөздөөгө мүмкүндүк берет.

Учурда дүйнөлүк саясий чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Бул процесстер дүйнөлүк саясатта эле трансформация эмес, анын кардиналдуу өзгөрүшү болуп жаткандыгын белгилейт. Бардык жерде, конфликттердин ар кандай түрлөрү жаңыланууда.

Белгилей кетиш керек, 2021-жылдын апрель айында Тажикстандын куралдуу күчтөрү Баткен облусуна негизсиз эле масштабдуу агрессия жасады, анын кесепетинен 36 жараныбыз курман болуп, өлкөгө олуттуу материалдык зыян келтирилди. 2022-жылы 14-, 15- жана 16-сентябрында Баткен облусунда Тажикстан менен Кыргызстандын ортосунда масштабдуу аскердик кагылышуу болуп, бардык макулдашууларга карабастан, тажик тарап, чек аранын бардык периметри боюнча чек аралык жана жарандык объекттерге кол салды. Анын кесепетинен 140 миңге жакын жарандар эвакуацияланып, жарандык жана аскердик объекттерге, үйлөргө, административдик имараттарга, мектептерге, чек ара тозотторуна чоң материалдык зыян келтирилди.

Президент Садыр Жапаровдун БУУнун Башкы Ассамблеясынын 77-сессиясынын жалпы дебаттарында сүйлөгөн сөзүндө «...Тажикстандын мындай кадамын себепсиз жасаган куралдуу агрессиялык жүзүкаралык акция» деп адилеттүү белгилеген [Выступление Президента Садыра Жапарова на Общих дебатах 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимин: <https://www.gov.kg/ru/post/s/21949-prezident-sadyr-zhaporovdun-buunun-bashky-assambleyasynyn-77-sessiyasynyn-zhalpy-debattarynda-sylgn-sz>].

Чек ара аймагындагы кырдаалды талдоо улуттук коопсуздука болгон коркунучтарга өз убагында жана адекваттуу жооп кайтарууга жөндөмдүү бүтүндөй системанын калыптанышы жана туруктуу иштеши үчүн бирдиктүү мамилелерди ченемдик консолидациялоо зарылдыгын көрсөтүп турат. Албетте, чек ара саясаты өлкөнүн улуттук коопсуздугунун бир бөлүгү болгон чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ажырагыс системасын түзүүгө багытталышы керек.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан бекитилген 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасын жана 2021-2025-жылдарга Кыргыз Республикасынын өзгөчө статуска ээ болгон айрым чек арага чектеш аймактардын коопсуздугун жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча мамлекеттик программаны ишке ашыруу менен чек ара коопсуздугун камсыздоонун натыйжалуулугун арттыруу керек. Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек ара сызыгын делимитациялоо жана андан кийин демаркациялоо процессин толук аяктоо жана юридикалык жактан жол-жоболоштуруу Кыргыз Республикасы үчүн негизги милдет. Буга ылайык, Кыргызстан менен Тажикстандын мамлекеттик чек арасын юридикалык жактан каттоо маселесин чечүү боюнча бир катар негиздүү сунуштарды белгиледик.

Жалпылап айтканда, мамлекеттин аймагынын бүтүндүгү жана кол тийбестиги мамлекеттик чек ара институтунун калыптанышын жана өнүгүшүн гана эмес, чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү мыйзамдардын бүтүндөй тутумун алдын ала аныктаган маанилүү фактор болуп саналат.

Биринчи бөлүмдүн экинчи параграфында **«Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары»** изилденет.

«Улуттук коопсуздук» терминин талдоодон мурун, биз «коопсуздук» терминин чечмелеп, изилдеп алышыбыз керек. «Коопсуздук» деген жалпы түшүнүк көптөгөн юридикалык процесстерге карата колдонулат. «Коопсуздук» термини боюнча аныктамалар сөздүктөрдө ар кандай аныкталат. Мисалы, В.И.Дальдын айтымында, «коопсуздук - бул коркунучтун жоктугу, коопсуздук, ишенимдүүлүк» дегенди түшүндүрөт [Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.Т.1. – М., 1880. – С.67 [Электронный ресурс] Режим доступа:
<https://runivers.ru/upload/iblock/b08/Tolkovyi%20slovar%20Dalya%201.pdf>]. Бирок,

изилдөөдө коопсуздук терминин мындай чечмелеп коюу менен анын өзгөчөлүгүн жетиштүү деңгээлде ачып көрсөтө албайбыз. Коопсуздук - бул коркунучтардан коргоо, аларга ишенимдүү туруштук берүү боюнча мамлекеттин жөндөмдүүлүгү деп түшүнсөк болот.

2003-жылдын 26-февралында №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренеси коопсуздук түшүнүгү «инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун абалы» деп белгиленет [2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/1168/edition/859715/kg>]. Диссертантын пикири боюнча коопсуздук терминин жалаң гана коркунучтардан коргонуунун каражаты катары түшүнүү дагы туура эместей болуп калат. Анткени, коопсуздукту мындай түшүнүү чындыгында өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратып, натыйжада мамлекеттик башкаруу тутумунун бузулушуна алып келет.

«Коопсуздук» термини мамлекеттин ички жана тышкы саясаты жана идеологиясы менен дал келиши керек. Улуттук коопсуздука тиешелүү болгон мыйзамдарда коопсуздуктун негизги үч түрү белгиленген: *инсан, коом жана мамлекет*. Алардын конституциялык түзүлүштөгү орду ички жана тышкы коркунучтардын деңгээли менен аныкталган.

Конституциялык укукта, окумуштуулар арасында улуттук коопсуздук түшүнүгүнө бирдиктүү аныктама азырынча иштелип чыга элек. Мына ошондуктан, «улуттук коопсуздук» термини ар кандай түшүнүктү берип, кийинчерээк илимий изилдөө иштеринде конституциялык-укуктук негиздери карала баштаганын белгилесек болот. Улуттук коопсуздук мамлекет тарабынан бардык формаларда уюштурулган коомдун коопсуздугу менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында» улуттук коопсуздук «инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан корголушунун кепилдиги катары түшүнүлөт» *[Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/430815/edition/1118046/kg>]*.

2021-жылдын 20 декабрындагы ПЖ №570 Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» улуттук коопсуздукту камсыздоо чөйрөсүндөгү улуттук кызыкчылыктарды бекиткен. Кызыкчылыктарды коргоого ыйгарым укуктуу органдардын негизги максаты коркунучтарды алдын алуу, талдоо жана аларды зыянсыздандыруу боюнча комплекстүү иш чараларды иштеп чыгуу саналат.

Улуттук коопсуздука коркунучтар – бул мамлекеттеги ики жана тышкы коркунучтардын жыйындысы. Өзгөчө практикалык мааниге ээ болгон коркунучтарды коопсуздук объектилеринин багыттары боюнча классификациялоого болот. Мисалы, улуттук кызыкчылыктарга жараша – экономикалык, ички саясий, аскердик, чек ара коркунучтары болуп бөлүнөт. Буга ылайык, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн улуттук кызыкчылыктардын белгилүү чөйрөлөрүнө ылайык экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара коопсуздугу түрлөрүнө бөлүп карасак болот.

Диссертациялык изилдөөдө, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн, анын ичинде чек ара коопсуздугун изилдөө боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү мамилелер жок экендигинен кабар берет. Көптөгөн окумуштуулар, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн классификациялоодо, чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин жеткиликтүү изилдешкен эмес. Анткени, алар чек ара коопсуздугуна, аскердик коопсуздуктун бир түрү катары салкын мамиле кылышкан. Тескерисинче, айрым авторлор, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун негизги түрлөрүнүн бири деп белгилеп көрсөтүшкөн. Мисалы, орус окумуштуусу В.В.Сергеевдин пикиринде чек ара коопсуздугу - бул улуттук коопсуздуктун негизги түрү *[Сергеев В.В. Конституционно-правовые основы безопасности государственной границы Российской Федерации: Дис... канд. юрид. наук. - М., 2002.]*. Биздин оюбузча чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун өзүнчө татаал түрү катары аныктоо туура. Анткени, чек ара коопсуздугун аныктоонун негизин конституциялык түзүлүшкө жана аларга каршы пайда болгон коркунучтар менен байланышкан коомдук мамилелердин чөйрөсү түзөт.

2015-жылдын 16-майында кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде мамлекеттик чек араны кайтаруу жалпы улуттук коопсуздукту камсыздоонун мамлекеттик тутумунун бир бөлүгү катары аныкталат. Бул мыйзам чек ара коопсуздугунун улуттук коопсуздук тутумундагы негизги ордун аныктайт. Бирок чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу негизги актылар чек ара коопсуздугунун аныктамасын жана аны камсыздоо боюнча милдеттерди жана функцияларды конкреттүү формулировкалоо үчүн так аныктаган эмес.

Азыркы учурда чек ара коопсуздугу тармагындагы негизги көйгөйлөр, аймактык талаш тартыштар жана карама-каршылыктар, чек ара аймагында топтолгон. Мисалы,

мындай маселелерге диний экстремизмди, талаштуу аймактарда тараптардын куралдуу кагылышууларын, сепаратизм, трансчек аралык уюшкан кылмыштуулук, изоляциялык тенденциялар жана башка көрүнүштөрдү атасак болот. Бул көйгөйлөрдү чечүүдө, чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаты - Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүн, эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн, мамлекеттик чек арада абалдын туруктуулугун чыңдоо, чек ара аймагында коркунучтарды болтурбоо, алдын алуу жана жоюу.

Диссертацияда инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктары чек ара коопсуздугунун негизги объекттери катары аныкталган. Ал эми, чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги субъекттери болуп мамлекеттик бийлик органдары, коомдук бирикмелер (уюмдар), жарандар белгиленген.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун мазмуну чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарды коргоо, ички жана тышкы коркунучтарга каршы аркеттенүү менен коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттин максаттуу аракеттери менен аныкталат. Буга ылайык, чек ара коопсуздугуна коркунучтарды эки топко бөлүп карасак болот: *экономикалык коопсуздук жана эл аралык коопсуздук байланышкан коркунучтар*. Чек ара аймагындагы бул коркунучтардын сакталып гана тим болбостон, масштабы, түрү жана интенсивдүүлүгү боюнча да өсүп жатканын баса белгилей кетүү керек. Ошондуктан жогоруда аталган коркунучтарды алдын алуу жана нейтрализациялоо үчүн мамлекетке эң биринчи кезекте чек ара саясатынын негиздерин иштеп чыгуу жана расмий бекитүү өтө маанилүү.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен биз чек ара коопсуздугуна аныктама бере алабыз. Чек ара коопсуздукту – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздукту татаал түзүлүш. Улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздукту комплекстүү, эң татаал түрү болуп эсептелет. Ошондуктан, мамлекеттин коопсуздукту, анын өнүгүүсү чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоодон көз каранды.

Биринчи бөлүмдүн үчүнчү параграфында **«Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму»** каралган.

Чек ара коопсуздукту улуттук коопсуздуктун татаал түрү, ошондуктан «чек ара коопсуздугун камсыздоо» түшүнүгүн аныктоодо бир нече окумуштуулардын көз караштарына талдоо жүргүзүү зарыл. Маселен, окумуштуу А.В. Опалевдин редакциялыгында даярдалган «Россия Федерациясынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери» деген монографиялык эмгегинде «Россиянын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу - бул тышкы жана ички коркунучтардан өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого жана аларга натыйжалуу каршы турууга багытталган мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын системалуу иши» деп белгилеген [*Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: Монография / Ю.И. Авдеев, С.В. Аленкин, В.В. Алешин и др. / Под ред. А.В. Опалева. — М.: Юнити-дана, 2004. - С. 73. Режим доступа: <https://www.litres.ru/book/raznoe-4340152/pravovaya-osnova-obespecheniya-natsionalnoy-bezopasnosti-ros-67313349/>]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо мамлекеттик саясаттын негизги бөлүгү болушу керек жана ал өлкөнүн улуттук коопсуздукка каршы пайда болгон тышкы жана ички коркунучтардан ишенимдүү коргоого багытталган негизги стратегиялык максаттарга баш ийиши керек.*

Чек ара коопсуздугун камсыздоодогу милдеттерди негизинен эки түргө бөлүп карасак болот: *негизги жана көмөкчү*. Чек ара коопсуздугун камсыздоодогу негизги

милдеттерге коркунучтарды алдын алуу, аныктоо жана бул коркунучтарга каршы туруу милдеттерин атасак болот. Чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча көмөкчү милдеттерге *биринчиден*, чек ара коопсуздугун камсыздоо процессин башкаруу, *экинчиден*, чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн аскердик күчтөрдү жана каражаттарды тандоо, даярдоо жана жайгаштыруу, *үчүнчүдөн*, чек араны коргоо боюнча иш-чараларды материалдык-техникалык, финансылык жактан камсыздоо, *төртүнчүдөн*, чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча көмөкчү милдеттердин ичинен укуктук камсыздоо милдети маанилүү ролду ойнойт. Укуктук камсыздоо көмөкчү милдет болсо да, ал чек ара коопсуздугун камсыздоодо артыкчылыктуу мааниге ээ. Анткени, тиешелүү мыйзамдык камсыздоо механизми болмоюнча, чек араны натыйжалуу коргоого жетишүү мүмкүн эмес. Ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоону артыкчылыктуу өнүктүрүү мамлекеттин стратегиялык өнүгүүсүнүн негизги багыты катары белгиленет. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумун төмөнкүдөй бөлүп кароого болот: *концептуалдык, ченемдик-укуктук, институттук*.

Азыркы илимий изилдөөлөрдө «тутум» түшүнүгү боюнча окумуштуулардын ар түрдүү аныктамалары кездешет. Окумуштуу Кубатов И.К. «Улуттук коопсуздук кырдаалы аскердик коркунучтарды же мамлекеттер аралык тирешүүлөрдү камтыйт. Бирок ал татаал түзүлүшкө ээ, ар кандай элементтерден турат, алардын өз ара байланышы жана өз ара аракетин «тутумдук эффект» катары аныкталган кырдаалды түзүүгө тийиш» - деп адилеттүү түрдө белгилейт [Кубатов И.К. *Кыргыз Республикасында улуттук коопсуздук тутумун административдик-укуктук жөнгө салуу / И.К.Кубатов // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2023. -№1. –Р. 154-157*]. Чек ара коопсуздугу тутуму түшүнүгүн, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму түшүнүгүнөн ажырата билишибиз керек. Анткени, «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» түшүнүгү «чек ара коопсуздугу тутуму» түшүнүгүнө караганда татаалыраак. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму деп мамлекеттин, коомдун жана жарандардын ички жана тышкы коркунучтарды аныктоо, алдын алуу жана ага каршы туруу боюнча максаттуу иш-аракеттерин түшүнөбүз.

2003-жылдын 26-февралындагы № 44 Кыргыз Республикасынын «Улуттук коопсуздук жөнүндө» мыйзамынын 8-беренесине ылайык улуттук коопсуздук тутумун коопсуздукту камсыз кылууга катышкан мамлекеттик бийлик органдары, коомдук жана башка уюмдар, бирикмелер, жарандар жана мыйзамдар түзөт [2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/1168/edition/859715/kg>]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыздоо субъектилери болуп жеке адам, коом же мамлекет эмес, тийиштүү мамлекеттик органдар, жеке же юридикалык жактар эсептелет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик коопсуздук органдарын ишинин аймактык масштабы боюнча эки негизги деңгээлге бөлүп карасак болот: *биринчиси*, борбордук мамлекеттик бийлик органдары (бүт өлкөнүн аймагы боюнча иштейт), *экинчиси*, жергиликтүү бийлик органдары (облустун, райондун аймагында иштейт).

Жеке жана юридикалык жактардын административдик, чарбалык, уюштуруучулук жана башка иштерине кийлигишүү мүнөзүнө жараша мамлекеттик коопсуздук органдары *коопсуздукту жалпы камсыздоочу жана коопсуздукту түздөн-түз камсыздоочу коопсуздук органдарына бөлүнөт*.

Коопсуздукту жалпы камсыздоочу коопсуздук органдарына административдик, чарбалык, уюштуруучулук, башкаруучулук жана башка иштерге түздөн-түз кийлигишүүгө байланышпаган жалпы милдеттүү шарттарды жана коопсуздук талаптарын белгилөөгө ыйгарым укук берилген мамлекеттик бийлик органдары кирет. Мисалы, мындай органдарга мыйзам чыгаруу органдары, сот органдары, прокуратура органдары ж.б. атасак болот.

Коопсуздукту түздөн-түз камсыздоочу коопсуздук органдарына административдик, экономикалык, уюштуруучулук, башкаруучулук жана башка маселелерге тике кийлигишүүгө байланышкан коопсуздуктун милдеттүү талаптарын камсыздоого ыйгарым укуктуу аткаруу бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана кызмат адамдары кирет.

Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоо - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын мамлекеттик чек ара аймагында келип чыккан ички жана тышкы коркунучтардан аймактык бүтүндүктү натыйжалуу коргоого жана каршы турууга багытталган тутумдуу иш-аракети. Тажрыйбада чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаттары болуп, биринчиден, коркунучтарды аныктоо, экинчиден, ал коркунучтарга каршы туруу саналат. Бул максаттар чек ара коопсуздугун материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыздоо аркылуу ишке ашырылат.

«Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоо» аталыштагы экинчи бөлүм эки параграфтан турат. Экинчи бөлүмдүн биринчи параграфында **«Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери»** изилденген.

Чек ара коопсуздугун камсыздоону укуктук жөнгө салуу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелердин субъектилеринин жүрүм-турумун белгилүү бир багытка багыттоого багытталган. Бул багытта коомдук мамилелерди жөнгө салуунун укуктук негиздери өз ара байланышкан эки элементтен турат: *ченемдик укуктук жана жеке укуктук жөнгө салуу*.

Орус окумуштуусу С.С. Алексеевдин пикири боюнча «ченемдик укуктук жөнгө салуу жалпы, формалдуу түрдө аныкталган жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгууну жана бекемдөөнү камтыйт жана мыйзам ченемдерин түзүү, өзгөртүү же жокко чыгаруу аркылуу улуттук коопсуздукту камсыз кылууга багытталган» [Алексеев С.С. *Теория права*. — М., 1993. — С. 144.]. Ал эми, жеке укуктук жөнгө салууга тиешелүү маселелерди чечүү үчүн жалпы эрежелерге негизделген жеке укуктук чечимдерди кабыл алууну түшүнөбүз. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамилелерди жөнгө салуу Конституцияга, конституциялык мыйзамдарга, мыйзамдарга жана мыйзам алдындагы укуктук актыларга негизделет.

Биздин оюбузча, чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоонун негиздерин түзгөн ченемдик-укуктук актылардын тутумун төмөнкүдөй бөлүп карасак болот:

1. Мыйзам деңгээлинде Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдар жана мыйзамдар.

2. Мыйзам алдындагы ченемдик-укуктук актылар деңгээлинде Кыргыз Республикасынын Президентинин ченемдик жарлыктары, ошондой эле ал бекиткен документтер, мисалы, улуттук коопсуздук концепциясы; Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтомдору, ошондой эле ал бекиткен жоболор, эрежелер жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик коопсуздук органдарынын, жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укуктук актылары;

3. Эл аралык укуктук актылардын деңгээлинде мамлекеттер аралык келишимдер жана макулдашуулар.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерин түзүүдө зор мааниге ээ. Анткени, ал мамлекеттин негизги мыйзамы жана эң жогорку юридикалык күчкө ээ. Чек ара коопсуздугун камсыздоо менен байланышкан маселелер өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылуу менен тыгыз байланышкан. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде эгемендүүлүктүн жана аймактык бүтүндүктүн кол тийбестигин коргоо мамлекеттин негизги милдети катары белгиленет [Кыргыз

Республикасынын Конституциясы. 11-апрель 2021-жыл. Кыргыз Республикасынын 2021 жылдын 5 майындагы Мыйзамы менен кабыл алынды. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимі: <https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/kg>]. Эгемендүүлүк чектелбейт, ал Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагына жайылтылат. Кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу, профессор У.О. Аманалиевдин эмгегинде «эгемендиктин юридикалык чексиздиги мамлекеттин аймагында эгемендиктен келип чыккан укук ченемдеринин үстөмдүгүндө каралат, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары үчүн укуктук жактан кандайдыр бир маанилүү чечимдерди кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзөт» деп белгиленет [У.О.Аманалиев. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. Окуу китеп. Бишкек 2023., 123 б.]. Демек, өлкөнүн эгемендүүлүгү жана адам эркиндиги эгемен мамлекет тарабынан корголгондо, мамлекетте чек ара коопсуздугу камсыз болот.

Аймак элдердин жана жеке адамдардын жашоосунун булагы жана табигый ресурсы. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 2-пунктунда «жер жана башка жаратылыш ресурстары, ... мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат». Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык ар бир жаран мамлекетте конституциялык укуктарга жана эркиндиктерге ээ болуу менен бирдей юридикалык милдеттерди аткарат. Мына ошондуктан, мамлекетибиздин негизги мыйзамы «Ата Мекенди коргоо» түшүнүгүн камтыйт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесине ылайык Ата Мекенди коргоо - Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыйык парзы жана милдети. Жарандардын чек ара коопсуздугун камсыздоо милдети Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесинде «жарандар мыйзам менен белгиленген чектерде жана шарттарда аскердик кызмат өтөшөт» деп чагылдырылган. Буга ылайык, чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча 2009-жылдын 9-февралындагы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» мыйзамдын 1-беренесинде жалпыга бирдей аскердик милдет - Кыргыз Республикасынын жарандарынын Мекенди коргоо боюнча конституциялык милдети деп так белгиленген [2009-жылдын 9-февралы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимі: <https://cbd.minjust.gov.kg/202536/edition/4231/kg>]. Бул конституциялык милдет чек ара коопсуздугун камсыз кылууда зор мааниге ээ. Анткени, жарандар аскердик милдетин чакыруу, контракт жана альтернативдик кызмат өтөө боюнча өз милдеттерин аткарышат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерине арналган Кыргыз Республикасынын Конституциясында дагы бир маанилүү жобо өзгөчө юрисдикциянын субъекттерин аныктоо менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу мамлекеттин милдети экендигин ачык көрсөтүп турат. Ошондуктан, мамлекеттик бийлик органдарынын согуш жана тынчтык маселелерин чечүү, коргонуу жана коопсуздук тармагындагы өндүрүштү өнүктүрүү, курал-жарактарды, ок-дарыларды жана аскердик техниканы сатып алуунун тартибин аныктоо, чек ара коопсуздугунун негизги милдети болуп саналат.

Коргоо бул чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги элементеринин бири. Натыйжада чек ара коопсуздугун камсыздоочу субъекттер мамлекеттин бул функцияларын аткарууга түздөн-түз катышат. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун жана мамлекетти коргоонун негизин, анын Куралдуу Күчтөрү, улуттук коопсуздук органдары түзөт. Биздин оюбузча, чек араны коргоо, анын коопсуздугун камсыздоо, конституциялык милдет гана эмес, мамлекеттин негизги функциясы.

Мыйзамдар өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоодо абдан маанилүү. Мыйзам жогорку юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик-укуктук акт болуп саналат. Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугун камсыздоо мамилелерин жөнгө салган негизги ченемдик-укуктук акт 2015-жылдын 16-майында №98 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын

мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [2015-жылдын 16-майында №98 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы[Электрондук ресурс]. – Көрүү режимин: <https://cbd.minjust.gov.kg/111141/edition/1278744/kg>].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде «чек ара аймагы бүтүн жана кол тийгис» - деп так белгиленген. Бирок, мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамда «мамлекеттик чек аранын макамы» жана «мамлекеттик чек араны коргоо» түшүнүктөрүнө так аныктама берилген эмес. Ошондуктан, «Мамлекеттик чек аранын макамы» түшүнүгү мыйзамда көз карандысыздыкты кеңейтүүнүн мейкиндик чеги менен аныкталган мамлекеттик чек аранын укуктук макамы катары аныкталышы керек.

Мыйзамда камтылган экинчи түшүнүк – бул «мамлекеттик чек араны кайтаруу». «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде мамлекеттик чек араны кайтаруу улуттук коопсуздукту камсыздоонун ажырагыс бөлүгү катары белгиленет. Чек араны кайтаруу – бул мамлекеттик чек ара режимдерин же чек ара өткөрүү пунктарындагы режимдери сактоо, мыйзамсыз өтүүлөргө жол бербөө жана чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн ички жана тышкы коркунчтардан коргоо максатында жүргүзүлөт.

Мамлекеттик чек араны кайтаруу боюнча төмөнкү иш аракеттерди аткарышыбыз керек. Биринчиден, мамлекеттик чек араны кайтаруу - бул Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашыруу. Экинчиден, тийиштүү мамлекеттик коопсуздук органдарынын макулдашылган иш-аракеттерин камсыз кылуу. Үчүнчүдөн, чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн мамлекетте геосаясий, укуктук, уюштуруучулук, экономикалык, экологиялык, техникалык, ыкчам, аскердик реформалардын тутумун ишке ашыруу.

Мыйзамда мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын ыйгарым укуктуу органдар аныкталган жана алардын компетенциялары бекитилген. Бирок, чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн функцияларды жана милдеттерди гана так аныктабастан, зарыл болгон мамлекеттик органдарды координациялоо, өз ара аракеттенүү жоболорун дагы иштеп чыгуу зарыл.

2003-жылдын 26-февралында №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы чек ара коопсуздугун камсыздоодо маанилүү ролду ээлейт. Мыйзамда, чек ара коопсуздугун камсыздоонун укуктук негиздери, коопсуздук органдарынын милдеттери жана функциялары, аларды уюштуруунун жана каржылоонун тартиптери аныкталат [2003-жылдын 26-февралында №44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимин: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-1115/edition/859713/kg>]. Мыйзамда белгиленгендей улуттук коопсуздукту натыйжалуу камсыздоо, бул чек ара коопсуздугун жигердүү камсыздоодон көз каранды. Чек ара коопсуздугу бул мамлекеттик чек арада жарандарды, коомду жана мамлекетти коркунучтардан коргоонун абалы катары бааласак болот. Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо, жеке эле улуттук коопсуздукту камсыздоо эмес, улуттук кызыкчылыктарды жигердүү ишке ашырууга жана ички жана тышкы коркунучтарга каршы турууга багытталат.

Конституция жана мыйзамдардан кийин чек ара коопсуздугун камсыздоодо мыйзам алдындагы актылар да олуттуу мааниге ээ. Мыйзамдар чек ара коопсуздугун камсыздоодо бардык маселелерди мобилдүү чече албайт. Анткени, мыйзамдарды кабыл алуу жол-жобосу татаал жана убакытты талап кылат. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугуна байланыштуу көп маселелерди жөнгө салууда мамлекет башчысынын ченемдик жарлыктары жана ал бекиткен документтер өзгөчө орунду ээлейт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 71-беренесине ылайык Президент аткарылышы милдеттүү болгон жарлыктарды жана тескемелерди кабыл алуу менен өз ыйгарым укуктарын ишке ашырат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда 2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы өзгөчө мааниге ээ. Бул ченемдик жарлыктын негизги максаты Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды болтурбоо, бөгөт коюу жана нейтралдаштыруу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана мамлекет аралык мамилелерди чыңдоо жана улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоонун натыйжалуулугун жогорулатуу [2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/430810/edition/1118040/kg>]. Бул концепция чек ара коопсуздугун камсыздоонун мыйзамдык базасын өнүктүрүүдө фундаменталдуу документ болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында чек ара коопсуздугун камсыздоо улуттук коопсуздук тутумунун ажырагыс бөлүгү катары белгиленет [Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/430815/edition/1118046/kg>]. Концепцияда чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик органдарга негизги төмөнкү милдеттер белгиленген: *биринчиден*, мамлекеттик чек араны коргоо боюнча стратегиялык мамлекеттик программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу. *Экинчиден*, чек ара коопсуздугуна каршы чакырыктарга жана коркунучтарга ыкчам жана натыйжалуу каршы аракеттенүү. *Үчүнчүдөн*, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоодо санариптик технологияларды колдонуу. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик органдарга чоң милдеттер жүктөлгөн.

Президенттин ченемдик жарлыктары, аткаруу бийлиги органдарына ченемдик актыларды чыгарууга укуктук негиз болот жана ага ылайык кабыл алынат. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда 2004-жылдын 7-октябрындагы №739 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө» Жобо зор мааниге ээ [2004-жылдын 7-октябрындагы №739 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө» Жобо [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/55909/edition/478433/kg>]. Жобого ылайык, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында контролдоо функциялары чек ара, миграция, бажы, санитардык-карантиндик, ветеринардык, фитосанитардык, бангизаттарды жана транспорттук көзөмөл органдарынын бөлүмдөрү түзүлгөн. Жободо аныкталган контролдоо органдарынын санын кыскартуу керек. Биздин оюбузча, өткөрүү пункттарында чек ара жана бажы көзөмөлүн калтыруу максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы ченемдик-укуктук актылар мамлекеттин улуттук коопсуздук, коргонуу чөйрөсүндөгү конституциянын ченемдерин так ачып көрсөтөт жана мамлекеттик чек араны коргоого байланышкан укуктук көйгөйлөрдү чечүү менен аларды өнүктүрүүгө укуктук негиз түзөт.

Экинчи бөлүмдүн экинчи параграфында «**Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук негиздери**» талданган.

Дүйнөдө ааламдашуу процесси менен байланышкан маселелер жыл өткөн сайын трансчегаралык мүнөзгө ээ болууда. Мындай эл аралык мамилелердин кулач жайышы дүйнөдө болуп жаткан геосаясий, аскердик, экономикалык кубулуштардын өз ара көз карандылыгы менен шартталган. Ошондуктан, көптөгөн мамлекеттер мамлекеттик чек араларды коргоого жигердүү киришип, улуттук коопсуздуктун татаал түрү болгон чек ара коопсуздугун натыйжалуу түзө башташты.

Биздин оюбузча, улуттук коопсуздуктун бул түрү евразиялык мейкиндикте коопсуздукту камсыздоо боюнча эл аралык укуктук тутумдун ажырагыс бөлүгү. Чек ара коопсуздугунун негизги максаты, улуттук коопсуздуктун башка түрлөрүнөн айырмаланып конституциялык түзүлүштү жана аймактык бүтүндүгүн коргоону камсыз кылат.

Ар бир мамлекет аймактык бүтүндүгүн жана көз карандысыздыгын сактоо үчүн чек ара коопсуздугун чыңдоого аракет кылат. Буга ылайык, окумуштуулар жана саясат таануучулар арасында «мамлекетте улуттук коопсуздукту камсыздоо улуттук чөйрөдөн эл аралык чөйрөгө көбүрөөк өтүп баратат» деген пикирлерди билдиришүүдө. Мисалы, Р.А.Мюллерсондун эмгегинде «Мамлекеттин коопсуздугу, башка мамлекеттердин коопсуздугунан көз каранды. Анткени, улуттук коопсуздук эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышта» деп белгилейт [Мюллерсон Р.А. *Роль и возможности международного права в создании ВСМБ // Всеобъемлющая система международной безопасности и международное право.* - М., 1987. — С. 77.]. Демек, эл аралык коопсуздук, ар бир мамлекеттин чек ара коопсуздугуна эбегейсиз зор таасир тийгизет жана өлкөдө жалпы улуттук коопсуздукту камсыздоодо маанилүү ролду ээлейт.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун эл аралык-укуктук негиздери мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоого жана мамлекет аралык мамилелерди жакшыртууга багытталган жалпыга таанылган эл аралык укуктун принциптеринен жана ченемдеринен турат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эл аралык укуктук негиздерин универсалдуу мүнөздөгү актылар, тактап айтканда, Бириккен уюмунун уставы, конвенциялар жана башка БУУнун башка документтери түзөт. Андан сырткары, чек ара маселелерин жөнгө салуучу эл аралык укуктук актыларга аймактык коопсуздук уюмдардын, субрегиондук эл аралык укуктук актылар жана эки тараптуу келишимдер жана макулдашуулар кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо эл аралык уюмдардын ролу абдан чоң. Чек ара коопсуздугун камсыздоодо *Бириккен Улуттар уюму* өзгөчө орунду ээлейт.

1945-жылы 26-июнда Сан-Францискодо эл аралык уюм боюнча конференциянын жыйынтыгында Бириккен Улуттар уюмунун Уставы кабыл алынып, 1945-жылдын 24-октябрында күчүнө кирген. Устав мамлекет аралык келишимдердин тутумунун пайда болушуна эл аралык укуктук негиз болгон. Уставка ылайык, 1970-жылдын 24-октябрында БУУнун Башкы Ассамблеясы мамлекеттердин ортосундагы достук мамилелердин жана кызматташтыктын эл аралык укук принциптеринин Декларациясын кабыл алган [Резолюция 25-й сессии (1970 год) — Генеральная Ассамблея ООН. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://www.un.org/ru/ga/25/docs/25res.shtml>]. Бул эл аралык укуктук актылар улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө эл аралык укуктун негизги принциптерин бекитет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эң маанилүү эл аралык укуктук каражаттарынын катарына эл аралык маселелерди жана талаштарды тынчтык жолу менен чечүү, күч колдонбоо же күч менен коркутпоо, мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү, мамлекеттик чек аралардын кол тийбестиги, мамлекеттердин ортосундагы кызматташтыкка жана ички иштерге кийлигишпөө, адам укуктарын урматтоо сыяктуу эл аралык укуктун негизги принциптери кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонун эң маанилүү уюм катары Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) саналат. Ал 1991-жылдын 8-декабрында Вискули резиденциясында (Беловежская Пуца) Беларусь Республикасынын, Россия Федерациясынын жана Украинанын лидерлери тарабынан түзүлүп, эки жумадан кийин, 1991-жылдын 21-декабрында Алматы шаарында «Алматы декларациясы» кабыл алынып, он бир суверендүү мамлекеттин башчылары, анын ичинде Кыргыз Республикасы «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигин түзүү жөнүндө» макулдашуунун протоколуна кол койгон. Бул эл аралык аймактык уюмдун негизги максаты эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту камсыз кылуу болуп саналат. Учурда Шериктештиктин 70 тен ашык эл аралык укуктук актылары, чек ара коопсуздугун камсыздоону чыңдоого көмөк көрсөтүү,

чек ара саясатын координациялоо, тышкы мамлекеттик чек араларды коргоо, тышкы чек араларда кризистик кырдаалдар пайда болгон учурда чек ара ведомстволорунун өз ара аракеттенүүсүн ишке ашыруу жана башка стратегиялык багыттарды укуктук камсыздайт.

1995-жылы 20-январьда Москва шаарында Беларусь Республикасы, Казакстан Республикасы жана Россия Федерациясы тарабынан эркин товар жүгүртүү жана мамлекеттердин экономикасын туруктуу өнүктүрүү максатында «Бажы биримдиги жөнүндө» макулдашууга жетишишкен [*Соглашение от 20 января 1995 года «О Таможенном союзе» [Электрондук ресурс]. –Режим просмотра: <https://www.alt.ru/tamdoc/95soglts/>*]. 2007-жылдын 6-октябрында Душанбе шаарында Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын мамлекет башчылары «Бирдиктүү бажы аймагын жана Бажы биримдиги түзүү жөнүндө» Келишимге кол коюшкан. 2010-жылдын январынан тартып бажы биримдиги иштей баштаган жана бирдиктүү бажы тарифи ишке киргизилген. Бажы биримдигин ишке кириши менен бирдиктүү экономикалык мейкиндике эл аралык укуктук негиз болгон 17 базалык эл аралык келишим кабыл алынган.

2011-жылдын ноябрында Бажы биримдигине мүчө мамлекеттердин башчылары «Евразия экономикалык интеграциясы жөнүндө» декларацияга кол коюшуп, бажы бирлигинин кийинки баскычы бирдиктүү экономикалык мейкиндикке өтүү тууралуу билдирүү жасашкан. Ошондой эле, 2011-жылдын октябрь айында Кыргыз Республикасын бажы биримдигине кошуу туураалуу чечим кабыл алынган.

Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоодо Евразиялык экономикалык биримдик (мындан ары ЕАЭБ) постсоветтик мейкиндиктеги жападан жалгыз интеграциялык бирикме болуп саналат. ЕАЭБке мүчө мамлекеттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жана чек ара саясатын жөнгө салуу тармагында негизги фундаменталдык эл аралык укуктук актысы болуп 1996-жылдын 29-мартындагы «Мамлекеттердин чек ара кызматташтыгынын негизги принциптери жөнүндө» макулдашуу эсептелет.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо ЕАЭБдин негизги эл аралык укуктук актысы болуп 2002-жылдын 13-майындагы №55 Мамлекеттер аралык кеңештин чечими менен бекитилген ЕАЭБке мүчө-мамлекеттердин чек ара саясатынын негиздери документи маанилүү ролду ойнойт. Бул документтин негизги максаты биримдике мүчө мамлекеттердин чек ара коопсуздугун камсыздоого жана чек ара маселелери боюнча ченемдик-укуктук базаны түзүүгө укуктук негиз болуп эсептелет [*Основы пограничной политики государств - членов ЕвразЭС, утвержденные решением Межгоссовета от 13.05.2002. № 55. Режим просмотра: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=26478 (дата обращения 04.10.2024г.)*].

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында Шанхай Кызматташтыгы уюму маанилүү ролду ойнойт. Шанхай бешилтиги 1996-жылдын 26-апрелинде Шанхайда Казакстан Республикасынын, Кытай Эл Республикасынын, Кыргыз Республикасынын, Россия Федерациясынын жана Тажикстан Республикасынын мамлекет башчылары «Чек ара аймактарда аскер ишенимин тереңдетүү боюнча макулдашууга» кол коюу менен түзүлгөн. Шанхай Кызматташтык уюму – бул өкмөттөр аралык коопсуздук уюму болуп саналат жана ал 2001 жылы Шанхайда Кытай, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын башчылары тарабынан негизделген [*Режим просмотра: <https://ky.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 04.10.2024г.)*]. Шанхай кызматташтык уюмунун негизги ишмердүүлүгү болуп Борбордук Азиядагы коопсуздук маселелери, анын ичинде эл аралык терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы күрөш жүргүзүү саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун орду чоң. Жамааттык коопсуздук келишимин уюштуруу 1992-жылдын 15-майында Ташкентте (Өзбекстан) Армения, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын мамлекет башчылары тарабынан «Жамааттык коопсуздук

келишимине» кол коюлган [Режим просмотра: От Договора к Организации (odkb-csto.org) (дата обращения 05.10.2024г.).

Чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин чечүүдө жамааттык коопсуздук келишими уюмуна мүчө мамлекеттер келишимдин 4-беренесине ылайык, эгерде кайсы бир мамлекет же мамлекеттердин тобу ЖККУнун катышуучу мамлекеттеринин бирине агрессия жасаса, келишимдин негизинде бардык мамлекеттерге агрессия жасалды деп эсептелет. Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу биринчи кезекте КМШнын, ЕАЭБтин, ШКУнун жана ЖККУнун алкагында аймактык коопсуздук тутумунун сапаттуу курулушунан көз каранды. Себеби, дал ушул аймактарда Кыргыз Республикасынын чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына коркунучтар топтолгон. Аталган уюмдардын эл аралык укуктук актылары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоосунун бүтүндөй комплексин түзөт. Мыйзамдарды жогоруда аталган эл аралык келишимдерге ылайык келтирүү бул чектеш мамлекеттердин чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылууга жана мамлекеттик чек араларда жана чек ара аймактарында укук тартибин сактоого көмөктөшөт.

«Кыргыз республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары» аталыштагы үчүнчү бөлүм үч параграфтан турат. Үчүнчү бөлүмдүн биринчи параграфында **«Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын орду жана мааниси»** изилденген.

Мамлекеттик коопсуздук органдары улуттук коопсуздука карата коркунучтарды алдын алууга, ички жана тышкы коопсуздукту камсыздоочу органдар. Алар күч түзүмдөрүнүн ажырагыс бөлүгү жана компетенцияларынын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылышат. Бул органдар башка мамлекеттердин коопсуздук органдарынын чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо жана өлкөнүн конституциялык түзүлүшүнө, аймактык бүтүндүгүнө каршы кол салууларды, согуштук аракеттерди болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча иштерди ишке ашырышат.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында негизги аткаруу бийлиги органы болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы саналат. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу доорунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы пайда болуу жана өнүгүү процесстерин баштан кечирүүдө.

Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында 1999-жылдын 28-майындагы ПЖ-№131 «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын негизинде мамлекеттик чек арасын коргоо милдеттери менен Коргоо министрлигинин Чек ара кызматынын башкы башкармалыгы жана чек ара көзөмөлүн ишке ашыруу милдети менен Улуттук коопсуздук кызматынын Чек ара көзөмөлүнүн башкы башкармалыгы болуп түзүлгөн. Аталган жарлыка ылайык чек ара кызматы кеңири ыйгарым укуктарга ээ болуп, кыйла деңгээлде укуктук макамы, чек ара саясатын ишке ашыруудагы ролу жогорулаган.

Чек ара көзөмөлүн ишке ашыруу жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын талаптагыдай кайтарууну камсыз кылуу максатында 2002-жылдын 31-августундагы N 241 «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгына ылайык Коргоо министрлигинин Чек ара башкы башкармалыгы менен Улуттук коопсуздук министрлигинин Чек ара көзөмөлү башкы башкармалыгынын бириктирилишинин натыйжасында Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары түзүлгөн.

2005-жылдын 23-майындагы №183 «Кыргыз Республикасынын коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматынын Чек ара аскерлери болуп өзгөртүлгөн.

2006-жылдын 22-майындагы №270 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгына ылайык Улуттук коопсуздук кызматынан чыгарылып, аткаруу бийлигинин органы катары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы болуп түзүлгөн.

2010-жылдын 16-июлундагы №41 «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен Чек ара кызматы кайрадан Улуттук коопсуздук мамлекеттик кызматынын карамагына өткөрүлүп берилген.

2012-жылдын 4-сентябрындагы №161 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» Жарлыгы менен чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы болуп кайрадан түзүлгөн. 2012-жылдын 10-декабрында №814 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө» жобо бекитилген. Жобого ылайык чек ара кызматы чек ара саясатын, чек ара коопсуздугун камсыз кылган аткаруу бийлиги органы болуп түзүлгөн.

Мына ошентип, мамлекетте жүргүзүлгөн административдик реформалардын жана кайра куруулардын натыйжасында Кыргызстанда биринчи жолу өз алдынча чек ара кызматы түзүлүп, ага чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча ыйгарым укуктар берилген. Бул кызмат мамлекеттин өзгөчө аскердик укук коргоо түзүмү катары калыптанган.

Ааламдашуу шартынын тийгизген таасири жана дүйнө жүзүндөгү саясий, экономикалык жана аскердик абалдын чыңалуусу чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн Чек ара кызматынын укуктук макамын жакшыртуу учурдун талабы. Натыйжада, бүгүнкү замандын талабына ылайык дүйнөлүк саясий, экономикалык жана аскердик чакырыктарга жооп берген кубаттуу Чек ара кызматын түзүүнүн объективдүү зарылчылыгы келип чыкты. Эл аралык терроризм, мыйзамсыз баңги аткезчилиги, мыйзамсыз миграция жана адам сатуу, өлкөнүн жаратылыш байлыктарын мыйзамсыз уурдоо коркунучтары өзгөчө тынчсызданууну жаратты. Ушундан улам 2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде мамлекеттик чек ара кызматы жоюлуп, ал Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин карамагында түзүлгөн [2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/158012/edition/1062460/kg>]. Чек ара кызматы мамлекеттик чек араны кайтаруу, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана чек ара саясатын ишке ашырууга жооптуу жана ыйгарым укуктуу аткаруу бийлигинин тутумундагы мамлекеттик орган болуп саналат. Жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында чек ара кызматы өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары макамын жоготсо дагы, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында өзгөчөлүгүн жана зарылчылыгын жоготкон жок.

Мамлекеттик орган катары Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы төмөнкүдөй мүнөздөмөлөргө ээ:

Биринчиден, мамлекеттин атынан жүктөлгөн өлкөнү коргоо функциясын ишке ашырууга жана мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылууга катышат;

Экинчиден, чек ара кызматы укуктардын, милдеттердин жана функциялардын белгиленген комплексине ээ;

Үчүнчүдөн, баарына милдеттүү болгон укуктук актыларды чыгарууга жана ал актылардын аткарылышын камсыз кылуу үчүн мажбурлоо, ынандыруу, тарбиялоо, сыйлоо чараларын колдонууга укуктуу.

Чек ара кызматы мамлекеттик органдын бардык белгилерине ээ болуу менен, ошол эле учурда аткаруу бийлиги органынын - Кыргыз Республикасынын Улуттук

коопсуздук мамлекеттик комитетинин түзүмдүк элементи болуп саналат жана ал мамлекеттик механизмде чек ара чөйрөсүндө ыйгарым укуктарга ээ. Мына ошондуктан, Чек ара кызматы өз алдынча эмес аткаруу бийлик органы болгондуктан, анын конституциялык-укуктук статусун так аныктоо зарыл.

Юридикалык адабияттарда көптөгөн авторлор *жалпы, өзгөчө жана жеке* укуктук статустарды бөлүп көрсөтүшөт. Жалпы укуктук статус деген түшүнүк жалпы кабыл алынган. Мисалы, көрүнүктүү орус окумуштуусу В.А. Кучинский мындай деп жазат: «Бардык жарандарга тиешелүү укуктар жана милдеттер, б.а. универсалдуу мүнөзгө ээ болгон жарандын жалпы укуктук статусу катары каралышы керек» [Кучинский В.А. *Личность, свобода, право.* -М., 1978. – С.30.]. Ал эми Т.Н.Радко жалпы укуктук статус «өзгөчө жана жеке укуктук статустардын негизи болуп саналган, адамдын ошол конституциялык укуктарын жана милдеттерин камтыйт» деп эсептейт жана анын пикиринде, өзгөчө укуктук статус жарандарды укук субъектилерин катары айырмалайт [Радько Т.Н. *Теория государства и права: Учеб.* – 2 – е изд. – М.: Проспект, 2009. – С.77].

Чек ара кызматы өзгөчө укуктук статустун категориясына кирет. Чек ара кызматынын укуктук статусу деп белгилүү бир кызмат орду боюнча атайын милдеттерди, функцияларды жана ыйгарым укуктарды аткаруучу мамлекеттик органдардын кызматкерлеринин өзгөчө кызмат орду түшүнүлөт.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы үчүн негизги укуктук актылардын бири болуп 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобо саналат [Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январындагы № 8 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобо [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/158013/edition/1062462/kg>]. Бул жобону талдоо менен төмөнкүлөрдү аныктоого болот. Чек ара кызматы - Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин түзүмдүк курамындагы орган жана чек ара органдарынын тутумунда мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууну камсыз кылуучу негизги орган. Жободо административдик-укуктук, ыкчам аракет жана маалыматтык иш чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктар ыйгарылган.

Чек ара кызматы жободо белгиленген көптөгөн функцияларды аткаргандыгына байланыштуу, алардын мазмуну өтө ар түрдүү. Ошондуктан, функциялардын классификациясы, аткарылган ыйгарым укуктарга жараша бөлүштүрүлүшү зарыл. Буга байланыштуу диссертант чек ара кызматынын функцияларын классификациялоо боюнча төмөнкүлөрдү сунуш кылат: *башкаруу функциясы, уюштуруучулук функциясы, аналитикалык функциясы, тышкы функциясы, укуктук камсыздоо функциясы.*

Жогоруда аталган Жобо Чек ара кызматынын ишинин укуктук негизи үчүн чоң мааниге ээ, анын мамлекеттик орган катары укуктук статусун аныктайт. Бирок, диссертанттын ою боюнча, жобого түзөтүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек. Маселен, «1. Жалпы жоболор» бөлүмүнө «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы чек ара органдарынын бирдиктүү борборлоштурулган тутумун башкарат» деген пункту кошуу керек. Жобого мындай толуктоо киргизүү чек ара кызматынын кеңири сыпаттамасын түзөт.

Андан сырткары, Жобонун «4. Чек ара кызматынын ишин уюштуруу» бөлүмүндө Чек ара кызматынын ишинин мазмунун так ачып берүү боюнча атайын пунктту кошуу зарыл. Биздин оюбузча, бул концепция укук колдонуу тажрыйбасы үчүн зарыл. Анткени, чек ара кызматынын иши көп түрдүү жана ар кандай формада ишке ашат жана чек ара коопсуздугун камсыздоого багытталат. Мына ошондуктан, автордун пикири боюнча, Чек ара кызматынын иши чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча үзгүлтүксүз, жигердүү жана өз ара байланышта болгон уюштуруучулук-башкаруучулук иш-аракеттери деп түшүнүүгө болот.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын 2022-жылга карата кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгына таянсак 450 чек ара бузуучу катталган, анын ичинде мамлекеттик чек араны жана чек ара режимин бузган 113 адам кармалган. Мамлекеттик чек араны бузгандарга жалпысынан 585 миң сом айып салынды. 2022-жылдын 12 айында 20 чек ара чатагы катталып, анын ичинен кыргыз-тажик тилкесинде 18, кыргыз-өзбек тилкесинде 2 окуя катталган. Андан сырткары, 2022-жылы Чек ара кызматы 206 000 000 сомдон ашык сумманы чек арадан мыйзамсыз алып өтүү боюнча 274 фактыны алдын алган. ЕАЭБдин ички чек араларында 146 000 000 сомдон ашык суммага эсепке алынбаган жүктөрдү мыйзамсыз ташуу боюнча 48 факты токтотулган.

2022-жылы чек арачылар 27 кг 290 гр гашиш жана 13 кг 516 гр марихуананы аныктап, кармашкан. Мындан тышкары, курал-жарак, ок-дарылар, гранаталар жана жардыргыч заттар сакталган 10 кампа табылган.

Ал эми, 2023-жылдын 5 айындагы Чек ара кызматынын кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы боюнча мамлекеттик чек араны бузгандыгы үчүн кармалгандардын жалпы саны 51 адамды түзгөн, анын ичинде мамлекеттик чек ара режимин бузган учурда 11 адам кармалган. Ал эми чек ара режимин бузгандардын жалпы саны 27 түзөт. Анадан сырткары, чек ара кызматы тарабынан кармалган мыйзамсыз курал-жарак, ок-дарыларды алып өтүү боюнча 5 факт катталган. Анын ичинде куралдар 5 шт, ок-дарылар 82 шт. Аткезчилик боюнча 23 факт катталып, жалпы сумма 14 102 210 сом мамлекеттик бюджетке кайтарылган. Мамлекеттик чек арадагы окуялардын жалпы саны 8 түзүп, кыргыз-тажик чек ара тилкесинде 5, кыргыз-өзбек чек ара тилкесинде 3 окуя катталган. Мамлекеттик чек арадан өтүүгө уруксат берилген адамдар, бардыгы 4 861 511 адамды түзгөн. Анын ичинде Кыргыз Республикасынан 2 518 547 адам чек арадан өтсө, Кыргыз Республикасынын аймагына 2 498 539 адам кирген. Ошондой эле, мамлекеттик чек арадан өткөн транспорт каражаттары, алардын бардыгы 350 834 болсо, анын ичинде 173 890 транспорт каражаттары Кыргызстандын аймагынан сыртка чыгарылса, 176 944 транспорт каражаттары Кыргыз Республикасынын аймагына кирген *[Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын 2020-жылдын 5 айындагы кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режимин: <http://gps.gov.kg/itogi/>].*

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу үчүн чек ара саясатын өркүндөтүү боюнча мамлекеттик программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен финансылык, социалдык, материалдык, аскердик-техникалык жактан камсыздоону жана мамлекеттик чек арада инфраструктураны жана башкаруунун техникалык каражаттарын өнүктүрүү керек. Андан сырткары, Чек ара кызматы чет мамлекеттердин чек ара органдары менен чек араларды кайтарууну жана коргоону уюштуруу, чек ара органдары үчүн кадрларды даярдоо тутумун түзүү зарыл.

Чек ара кызматын жөнөкөй аскердик ведомстводон көп профилдүү компетенцияга ээ болгон чек ара коопсуздугун камсыздоо, чалгындоо, контрчалгындоо жана ыкчам-издөө иштерин жүргүзүүчү мамлекеттик органга айлантышыбыз керек.

Өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоонун бирдиктүү тутумунун алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат. Ал үчүн биринчиден, кесипкөй адистерден, тажрыйбалуу аскерлерден, офицерлерден турган кубаттуу чек ара кызматын түзүү. Экинчиден — чек ара кызматынын аскерлеринин, офицерлердин жана адистердин жашоо шарттарын натыйжалуу жакшыртуу. Үчүнчүдөн – чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн чек ара кызматын эң акыркы үлгүдөгү технологиялык коргоону, чалгындоо каражаттары менен камсыздоо.

Мына ошондуктан, 2030-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматын өнүктүрүү концепциясын иштеп

чыгуу жана бекитүү керек. Концепцияда төмөнкү максаттар коюлушу керек: чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун өнүктүрүү концепсиясын жана негизги багыттарын тактоо зарылдыгын негиздөө; мамлекеттик чек ара тилкесинде коопсуздукту камсыздоо, чек араны кайтаруу жана коргоо боюнча жаңы ыкмаларды калыптандыруу; мамлекеттик чек арада улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуунун стратегиялык планын иштеп чыгуу; Кыргыз Республикасынын өзгөчө экономикалык аймагында мамлекеттик чек араны жана ресурстарды кайтаруу жана коргоо тутумун түзүү концепциясын тактоо; чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоого жана өнүктүрүүгө пландаштырылган мамлекеттик максаттуу программаларды эске алуу менен Концепцияны ишке ашыруу механизмдин тактоо; чет мамлекеттердин чек ара кызматтары менен мамлекеттер аралык кызматташууну өркүндөтүү.

Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы баардык ыйгарым укуктарды берүү менен укуктук статусун так аныктоо максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул максаттар үчүн, автордун айтымында, Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлеринин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталат. Бул мыйзамдын негизинде Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн функционалдык багыты айкын чагылдырылат.

Үчүнчү бөлүмдүн экинчи параграфында **«Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары»** талданган.

Мамлекеттин пайда болушу менен мамлекеттик бийлик да мамлекеттин маанилүү белгилеринин бири катары пайда болот. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренесине ылайык эл эгемендиктин ээси жана мамлекеттик бийликтин жападан жалгыз булагы болуп саналат.

Мамлекеттик бийлик мамлекеттин конституциялык түзүлүшү жана эгемендүүлүгү менен мүнөздөлөт. Мамлекеттик бийлик атайын мамлекеттик аппарат тарабынан жүзөгө ашырылат. Компетенциясынын чегинде мамлекеттик бийликти жана мамлекеттин негизги функцияларды ишке ашырган мамлекеттик органдардын ролу, мамлекеттик аппараттагы негизги ордун аныктайт. У.О. Аманалиев «Мамлекеттин органы – мамлекеттин функцияларын жана милдеттерин аткаруу үчүн материалдык-техникалык мүмкүнчүлүктөрү бар мамлекеттик кызматчылардын командасынан турат» деп адилеттүү белгилейт [У.О.Аманалиев. *Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу. Окуу китеп. Бишкек 2023. 271-б.*]. Демек, мамлекеттик орган мамлекеттик аппараттын ажырагыс жана ошол эле учурда уюштуруу жагынан өзүнчө өз алдынча бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдар мыйзам менен бекитилген компетенциянын чегинде чек ара тармагындагы негизги функцияларды, милдеттерди ишке ашырат.

Компетенция деген эмне? Компетенция латындын *competentia, competere* сөзүнөн, биздин тилге которгондо *макулдук, баш ийүү, туура келүү, ылайык келүү* дегенди түшүндүрөт. Компетенция бул мамлекеттик органдын же кызмат адамынын укуктарынын, милдеттеринин жана мыйзамдуу түрдө белгиленген ыйгарым укуктарынын жыйындысы [Большой юридический словарь. М., 1999. С. 238. Режим доступа: <https://library.khpg.org/files/docs/1331896563.pdf>]. Компетенция - бул мамлекетти башкаруу процессинде мамлекеттик органга же кызмат адамына мыйзам түрүндө мамлекеттик функциялардын белгилүү бир көлөмүн бекитүүгө мүмкүндүк берүүчү укуктук каражат.

2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамдын 6-главасында мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары аныкталган.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык мамлекет башчысы катары Президенттин ролу абдан маанилүү. **Кыргыз Республикасынын Президентти** 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынып, ушул эле жылдын 5-майында күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 66-беренесине ылайык мамлекет башчысы, эң жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт. Конституциянын 70-беренесинин 8-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешин түзүп, аны жетектөө менен улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоочу органдарга жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу боюнча аракеттерге уруксат берет.

2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 29-беренесине ылайык Президент мамлекет башчысы катары мамлекеттик чек ара маселелери боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана эл аралык келишимдерге кол коёт. Президент конституциялык ыйгарым укуктарынын чегинде улуттук коопсуздукту камсыздоо боюнча мамлекеттик органдарды түзөт жана аларды жетектейт. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин негизинде, 2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» жарлыгы менен Президент Коопсуздук кеңешин түзгөн [2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын жарлыгы. [Электрондук ресурс]. – Көрүү режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-9628/edition/1254413/kg>].

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун жүзөгө ашырууга натыйжалуу таасир этүүчү жумушчу орган болуп **Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңеши** саналат. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесине ылайык Коопсуздук кеңеши улуттук коопсуздукту камсыздоо тармагында бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүүнү жүзөгө ашыруучу, конституциялык кеңеш берүүчү орган болуп саналат. Аталган мыйзамга ылайык, коопсуздук кеңеши чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча Президентке сунуштарды, чечимдердин долбоорлорун даярдайт жана чечимдердин аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бийлиги органдары тарабынан аткарылышын контролдойт.

Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу органы болуп саналат, ал башка нерселер менен катар өлкөнүн чек ара коопсуздугун мыйзамдык жактан камсыз кылуу маселелерин чечет. Жогорку Кеңештин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы эң маанилүү ыйгарым укуктары, албетте, чек ара коопсуздугун камсыздоо жана коопсуздукка жумшалуучу чыгымдарды аныктоочу бюджетке түздөн-түз тиешелүү мыйзамдарды кабыл алуу болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 74-беренесине ылайык Жогорку Кеңеш чек арага байланышкан маселелерди, мамлекеттик чек араны белгилөө жана өзгөртүү боюнча маселелерди карайт, эл аралык келишимдерди ратификациялайт жана денонсациялайт. Мыйзам чыгаруу ишинен тышкары, Жогорку Кеңештин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы негизги ыйгарым укуктарынын формасы парламенттик көзөмөл болуп саналат. Парламент чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча мыйзамдардын жана парламенттик чечимдердин аткарылышын контролдойт. Ошондой эле, 2015-жылдын 16-майында кабыл алынган №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 30-беренесинде Жогорку Кеңештин мамлекеттик чек араны өзгөртүү, белгилөө, чек ара коопсуздугун камсыздоого чыгашалар боюнча республикалык бюджетти бекитүү боюнча мыйзамдарды кабыл алуу ыйгарым укуктары так белгиленген.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети Президентке баш ийген жана отчет берген аткаруу бийлигин жүзөгө ашыруучу жогорку коллегиялдуу орган болуп

саналат. 2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 13-беренесинде жана 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 31-беренесинде Министрлер Кабинети улуттук коопсуздук концепцияны, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик максаттуу программаларды ишке ашырууну, чек ара саясатын, мамлекеттик чек араны кайтарууну, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздайт жана чек ара маселелери боюнча мамлекет аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана эл аралык келишимдерди түзөт. Биздин оюбузча, Министрлер Кабинетинин ыйгарым укуктарына чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик органдарды материалдык-техникалык, маалыматтык, каржылык, санариптик камсыздоо боюнча жаңы толуктоолорду киргизүү менен жакшыртуу зарыл.

2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук Концепциясы» ылайык, башка мамлекеттик органдар мыйзамдардын, Президенттин, Министрлер Кабинетинин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы чечимдердин аткарылышын камсыздайт. Концепцияга ылайык чек ара коопсуздугун камсыздоого тиешеси бар негизги министрликтерге жана ведомстволорго Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги, Кыргыз Республикасынын Бажы кызматы кирет. Саламаттык сактоо министрлиги, Юстиция министрлиги ж.б. министрликтер жана административдик ведомстволор коопсуздуктун айрым аспектилерин камсыз кылуу үчүн жооптуу.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик органдардын бирдиктүү тутумун түзүү бул тармактын артыкчылыктuu багыты болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чек ара коопсуздугун камсыз кылууда бирдиктүү тартипти жана жалпы аныкталган эрежелерди түзүү боюнча максаттуу иштерди жүргүзүү зарылчылыгын билдирет.

Үчүнчү бөлүмдүн үчүнчү параграфында **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун жакшыртуу жолдору»** каралган.

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоону өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын, чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү негизги милдеттерди белгилебестен аныктоо мүмкүн эмес. Чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик бийлик органдарынын ишиндеги негизги көйгөйлөрдү комплекстүү изилдөө үчүн үч негизги түргө бөлүп карасак болот:

Биринчи түрүнө, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы негизги ыйгарым укуктуу мамлекеттик бийлик органдарынын өз ара аракеттенүүсүн натыйжалуу уюштуруу менен байланышкан көйгөйлөрдү белгилесек болот.

Экинчи түрүнө, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ведомстволор аралык мамлекеттик бийлик органдарынын жергиликтүү органдар менен өз ара аракеттенүү маселелерине түздөн-түз байланыштуу. Бүгүнкү күндө, Чек ара кызматын, жергиликтүү органдарды, жеке жактарды жана юридикалык жактарды чек ара коопсуздугун камсыздоого тартуу үчүн көп тармактуу атайын мамлекеттик кызматка айлантуу зарыл.

Чек ара мамилелеринин тигил же бул түрүнүн жөнгө салынбаган мүнөзү көйгөйлөрдүн *үчүнчү түрүнө*, түздөн-түз же кыйыр түрдө чек ара маселелерин жөнгө салган укуктук камсыздоо көйгөйлөрүн атасак болот.

Диссертациялык изилдөөнүн алкагында автор чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумундагы көйгөйлөргө бир нече жолу көңүл бурган. Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу максатында автор аны жакшыртуунун негизги багыттарын сунуштайт:

- Чек ара кызматынын ыкчам-кызматтык жана башка ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салууну жакшыртуу;
- мамлекеттик чек араны кайтаруу, коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоонун заманбап интеграциялык тутумун түзүү;
- чек ара кызматы органдарынын ыкчам-кызматтык ишмердүүлүгүнө, мамлекеттик чек араны коргоого катышкан жарандардын, коомдук бирикмелердин, уюмдардын, мамлекеттик органдардын аракетине жаңы ыкмаларды жана формаларды киргизүү;
- чек ара коопсуздугуна ички жана тышкы коркунучтарды өз убагында табуу, болжолдоо жана бөгөт коюу жана аларды зыянсыздандыруу боюнча натыйжалуу чараларды көрүү кызыкчылыгында чек ара кызматынын чалгындоо, каршы чалгындоо, ыкчам-издөө иш-чараларынын ыкмаларын өркүндөтүү жана мамлекеттик чек арадагы мыйзамсыз аракеттердин уюшкан формаларына каршы турууга стратегиялык программаларды ишке ашыруу, алардын ичинен эң коркунучтуулары: эл аралык терроризм, баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүү, мыйзамсыз миграция ж.б.;
- жеке жактарды, товарларды, транспорт каражаттарын мамлекеттик чек арадан өткөрүүнү уюштурууда жаңы технологияларды өз ара аракеттенүүчү мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнө ишке ашыруу;
- мыйзамсыз миграцияга каршы күрөшүү максатында чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасынын аймагына кирүүнү, чыгууну жана калууну контролдоо жана эсепке алуунун мамлекеттик бирдиктүү тутумду түзүү жана ишке ашыруу;
- чек ара коопсуздугун камсыздоо инфраструктурасын өркүндөтүү, биринчи кезекте кыргыз-тажик, кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасында;
- чек ара кызмат органдарында контракт менен иштөөгө өтүүнү, кадрларды даярдоону, кайра даярдыктан өткөрүүнү, чек ара кызматын башкаруу тутумун жана түзүмүн оптималдаштыруу;
- чек ара маселелери боюнча чек ара коопсуздугун камсыздоо органдарынын эл аралык уюмдар жана чектеш мамлекеттер менен өз ара кызматташуу механизмдерин өнүктүрүү.

Мамлекеттик чек ара – бул мамлекеттин ажырагыс атрибуту, аны коргоо жана кайтаруу механизмдерин өркүндөтүүнүн жолдорун кароодон мурун анын *стратегиялык жана улуттук* негизги принциптерин эске албай коюуга болбойт. Чек ара саясатынын негизги максаттарын түзмөйүнчө Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоону өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын так аныктоо мүмкүн эмес. 2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамында негизги милдеттер катары эгемендикти, аймактык бүтүндүктү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек араны эл аралык укуктук каттоону өркүндөтүү сыяктуу милдеттер каралган. Бирок, аталган мыйзамда чек ара коопсуздугун камсыздоо формалары аныкталган эмес.

Чек ара коопсуздугун камсыздоонунун формасы болуп чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча милдеттерди аткарууда чек ара кызматынын иш аракетинин ыкмалары жана усулдары түшүнүлөт.

2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамына автор чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн негизги формаларын сунуштайт: *мамлекеттик чек араны кайтаруу; мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын иштешин; чек ара аймагында укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу.*

Жогоруда айтылгандардын негизинде чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн формалары чек ара кызматы тарабынан чечилүүчү милдеттер, формалар жана ыкмалар менен мүнөздөлөт. Чек ара кызматынын бүгүнкү жана келечектеги милдети – мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуучу түзүм катары кабыл алынган өзгөчө мамлекеттик кызматтын образын түзүү.

КОРУТУНДУ

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун конституциялык-укуктук негиздеринин талдоонун жыйынтыгында төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

Мамлекет мамлекеттик чек аралар менен аныкталган чектерде болот, анын ролу жана негизги максаты алар мамлекеттик бийликтин мейкиндик чегин, башкача айтканда, анын жер, аба мейкиндиги жана суу аймактарына мамлекеттин эгемендигинин чегин көрсөтүү менен аныкталат. Мамлекеттик чек ара конституциялык түзүлүштүн институту катары эгемендүүлүктү аныктоочу мамлекеттин белгилеринин борбордук элементи болуп саналат. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан мамлекеттик чек ара түшүнүгүнө жана анын түрлөрүнө аныктама берилди.

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу татаал түзүлүш. Бул коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн камтыйт, аларды ар кандай негиздер боюнча классификациялоого болот. Улуттук коопсуздукту классификациялоо бир катар олуттуу жалпы мүнөздөмөлөргө негизделиши шарт. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугу комплекстүү, эң татаал түрү болуп эсептелет. Анын структурасы экономикалык, саясий, экологиялык, социалдык, аскердик жана башка компоненттерди, ошондой эле улуттук коопсуздуктун структурасын камтыйт. Бардык тармактардын коопсуздугу көп жагынан чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоодон көз каранды.

Бүгүнкү күндө чек ара коопсуздугу түшүнүгү коопсуздук теориясында, юридикалык адабияттарда, илимий изилдөө иштеринде жана ченемдик-укуктук актыларда колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Чек ара коопсуздугу улуттук кызыкчылыктарды коркунучтардан максатуу коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган. Чек ара коопсуздугу – бул мамлекеттин улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү, чек ара аймагында мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттеринин натыйжасында жетишилген, реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан жарандын, коомдун жана мамлекеттин саясий, экономикалык, маалыматтык, гуманитардык жана башка кызыкчылыктарын коргоонун абалы түшүнүлөт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму негизинен үч тутумду камтыйт: *концептуалдык тутум, институционалдык тутум, ченемдик-укуктук тутум*. Чек ара коопсуздугун камсыздоо - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын мамлекеттик чек ара аймагында келип чыккан ички жана тышкы коркунучтардан аймактык бүтүндүктү натыйжалуу коргоого жана каршы турууга багытталган тутумдуу иш-аракети. Тажрыйбада чек ара коопсуздугун камсыздоонун негизги максаттары болуп, биринчиден, коркунучтарды аныктоо, экинчиден, ал коркунучтарга каршы туруу саналат. Бул максаттар чек ара коопсуздугун материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыздоо аркылуу ишке ашырылат.

Чек ара коопсуздугун камсыздоодо эл аралык укуктун принциптери маанилүү. Ал башка чектеш мамлекеттер менен достук мамилелерди жана чек ара маселелери боюнча эл аралык кызматташууну өнүктүрүүнүн укуктук негизи болуп саналат. Эл аралык уюмдардын чек ара коопсуздугун камсыздоодо ролу абдан маанилүү. Евразия чөлкөмүндө чек ара коопсуздугу КМШнын, ЕАЭБдин, ЖККУнун жана ШКУнун алкагында ишке ашырылат жана алардын эл аралык укуктук актылары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоосунун бүтүндөй комплексин түзөт. Мыйзамдарды жогоруда аталган эл аралык келишимдерге ылайык келтирүү бул чектеш мамлекеттердин чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылууга жана мамлекеттик чек араларда жана чек ара аймактарында укук тартибин сактоого көмөктөшөт.

Улуттук коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча жүргүзүлүп жаткан мамлекеттик реформа сапаттык жактан жаңы аткаруу бийлиги органын - Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын түзүүгө алып келди. Өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары Чек ара кызматынын мурунку пайда болуу мезгили Кыргыз Республикасынын көз карандысыз мамлекет катары калыптануу жана өнүктүрүү мезгилиндеги экономикалык жана саясий зарылчылыгы менен аныкталган. Жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында Чек ара кызматынын ишмердүүлүгү эл аралык кызматташуу, ыкчам-иликтөө, курал же күч колдонуу ж.б иш-чараларынан турган коомдук мамилелердин толук комплексин камтыйт.

Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик органдардын бирдиктүү тутумун түзүү бул тармактын артыкчылыктуу багыты болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чек ара коопсуздугун камсыз кылууда бирдиктүү тартипти жана жалпы аныкталган эрежелерди түзүү боюнча максаттуу иштерди жүргүзүү зарылчылыгын билдирет. Чек ара коопсуздугун ченемдик-укуктук камсыздоо тутумундагы көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүү үчүн, бул тармакты жакшыртуу үчүн илимий негиздүү сунуштар келтирилди.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоону андан ары жакшыртуу үчүн бир катар практикалык сунуштар иштелип чыкты.

1. Чек ара коопсуздугун жакшыртуу максатында **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө»** мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл.

Бул мыйзамда төмөнкү негизги жоболор камтылышы керек: мамлекеттик чек аранын макамын так аныктоо; чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик коопсуздук органдардын компетенцияларын так белгилөө; «чек ара саясаты», «чек ара коопсуздугу», «чек ара мейкиндиги» түшүнүктөрдү мыйзамдык бекитүү; Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын чет элдик мамлекеттер менен чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча кызматташтыгы жөнүндө жобону киргизүү.

2. Мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоо жана кайтаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы баардык ыйгарым укуктарды берүү менен укуктук статусун так аныктоо максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул максаттар үчүн, Чек ара кызматынын ишин жакшыртуу жана укуктук статусун, анын негизги милдеттерин, принциптерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында **«Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө»** Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталат.

3. 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобонун «1. Жалпы жоболор» бөлүмүнө «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы чек ара органдарынын бирдиктүү борборлоштурулган тутумун башкарат» деген пункту кошуу сунушталат.

4. 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жобонун «4. Чек ара кызматынын ишин уюштуруу» бөлүмүнүн «Чек ара кызматынын иши чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча үзгүлтүксүз, натыйжалуу жана өз ара байланышта

болгон уюштуруучулук-башкаруучулук иш-аракеттери» деген жобону киргизүү сунушталат.

5. Мамлекеттик чек ара жөнүндө мыйзамда негизги милдеттер катары эгемендикти, аймактык бүтүндүктү жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек араны эл аралык укуктук каттоону өркүндөтүү сыяктуу милдеттер каралган. Бирок, аталган мыйзамда чек ара коопсуздугун камсыздоо формалары аныкталган эмес.

Буга ылайык, 2015-жылдын 16-майындагы № 98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамына чек ара кызматынын ишмердүүлүгүнүн төмөнкүдөй негизги формаларын сунуштайт:

- мамлекеттик чек араны кайтаруу;
- мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарынын иштеши;
- чек ара аймагында укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу.

6. Жалпы дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан тенденцияларга ылайык келтирүү үчүн Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн санариптик трансформациялоо, чек ара аймагында, чек ара тозотторунда видео көзөмөл боюнча ишти күчөтүү абзел.

7. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, анын негизги курамдык бөлүгүн - чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн, **Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыздоо концепциясын** кабыл алуу сунушталат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Алимбеков А.А. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизмдери [Текст] / А.А. Алимбеков // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – №3. – Б. 130-133. – Көрүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54828229>
2. Алимбеков А.А. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын улуттук коопсуздукту камсыз кылуудагы орду. [Текст] / А.А. Алимбеков // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – №3. – Б. 134-137. – Көрүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54828231>
3. Алимбеков А.А. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн чек ара саясатын ишке ашыруунун конституциялык негиздери [Текст] / А.А. Алимбеков // Alatau Academic Studies. – 2024. – №2. – Б. 177-179. – Көрүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=68549393>
4. Алимбеков А.А. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын конституциялык-укуктук макамына ааламдашуу шартынын тийгизген таасири [Текст] / А.А. Алимбеков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – №3. (Март) – Стр. 126-129– Көрүү режими: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=75097205>
5. Алимбеков А.А. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын делимитациялоо жана демаркациялоо маселелериндеги укуктук көйгөйлөр [Текст] / А.А. Алимбеков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – №3. (Март) Стр. 130-134. – Көрүү режими: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=75097206>
6. Алимбеков А.А. Правовые проблемы обеспечения пограничной безопасности и охраны государственной границы в Кыргызской Республике [Текст] / А.А. Алимбеков // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – №5-1 (92). – Стр. 15-19. – Көрүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=67875173>
7. Алимбеков А.А. Влияние внешней миграции на обеспечение пограничной безопасности в Кыргызской Республике [Текст] / А.А. Алимбеков // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – №5-6(93). Стр. 131-136 – Көрүү режими: <https://elibrary.ru/item.asp?id=68436460>

Алимбеков Алмаз Акматалиевичтин «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздери» темасындагы 12.00.02 – конституциялык укук, муниципалдык укук адистиги боюнча юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: мамлекеттик чек ара, чек ара коопсуздугу, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу органдары, улуттук коопсуздук, чек ара мыйзамдары, чек ара мейкиндиги, мыйзамдарды жакшыртуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоону конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы коомдук мамилелерди жөнгө салган ченемдик-укуктук актылар саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерине байланышкан маселелерди комплекстүү изилдөө жана чек ара мыйзамдарын жакшыртуу боюнча илимий негиздүү сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн усулдук негиздери. Диссертациялык изилдөөдө автор Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерин изилдөөдө тутумдуу, салыштырмалуу, тарыхый, ченем чыгаруучу, формалдуу-логикалык ж.б. комплекстүү усулдарды колдонгон. Изилдөө ишинин усулдук базасын диалектикалык таанып-билүү усулу түзөт. Бул усулдарды комплекстүү колдонуу диссертациянын предметин ойлонуштурууга жана ачыктоого мүмкүндүк берди. Диссертант тарабынан чек ара коопсуздугун камсыздоонун, мамлекеттик чек араны коргоонун жана кайтаруунун тажрыйбасын жалпылоодо, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоодо формалдуу укуктук усул колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы диссертация биринчилерден болуп мамлекеттик тилде жазылган жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине конституциялык-укуктук жактан талдоо жүргүзүлгөн тунгуч аракет. Диссертациялык изилдөөдө геосаясий жана геостратегиялык тенденциялар жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун чыңдоо зарылдыгын пайда кылган факторлор аныкталган. Изилдөөнүн натыйжасында жактоого чыгарылган негизги 7 жобо, тыянактар жана практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштамалар. Диссертацияда келтирилген тыянактарды жана сунуштарды жалпы чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн жакшыртуу боюнча мыйзам чыгаруу жана укук колдонуу ишинде, ошондой эле окуу процессинде пайдаланууга болот.

Колдонуу чөйрөсү: чек ара кызматынын ишмердүүлүгүндө, өлкөнүн мыйзамдарын жакшыртуу ишмердүүлүгүндө, окутуу процессинде

РЕЗЮМЕ

диссертации Алимбекова Алмаза Акматалиевича на тему «Конституционно-правовые основы обеспечения безопасности государственной границы Кыргызской Республики» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право, муниципальное право.

Ключевые слова: государственная граница, пограничная безопасность, органы пограничной безопасности, национальная безопасность, пограничное законодательство, пограничное пространство, совершенствование законодательства.

Объектом диссертационного исследования являются общественные отношения, связанные с конституционно-правовым регулированием пограничной безопасности в Кыргызской Республике.

Предметом исследования являются нормативные правовые акты, регулирующие общественные отношения в сфере обеспечения пограничной безопасности в Кыргызской Республике.

Целью диссертационного исследования является комплексное изучение вопросов конституционно-правовых основ обеспечения безопасности государственной границы в Кыргызской Республике и разработка научно обоснованных предложений по совершенствованию пограничного законодательства.

Методологические основы исследования. В диссертационном исследовании автор использует системный, сравнительный, исторический, нормативный, формально-логический и др. подходы к изучению конституционно-правовых основ обеспечения безопасности государственной границы в Кыргызской Республике. использовали сложные методы. Методологической основой исследования является диалектический метод познания. Комплексное использование этих методов позволило мне осмыслить и прояснить тему диссертации. В диссертации формально-юридическим методом обобщен опыт обеспечения пограничной безопасности, защиты и охраны государственной границы, выявлены его закономерности и принципы.

Научная новизна исследования заключается в том, что диссертация является первой, написанной на государственном языке, и первой попыткой проведения конституционно-правового анализа вопросов обеспечения пограничной безопасности. В диссертационном исследовании выявлены геополитические и геостратегические тенденции и факторы, обусловившие необходимость усиления пограничной безопасности в КР. В результате исследования разработаны 7 основных положений, выводов и практических рекомендаций для защиты.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Выводы и рекомендации, представленные в диссертации, могут быть использованы в законодательной и правоохранительной работе по совершенствованию деятельности органов пограничной службы, а также в учебно-воспитательном процессе.

Область применения: в деятельности пограничной службы, в деятельности по совершенствованию законодательства страны, в учебном процессе.

SUMMARY

dissertation of Almaz Akmatalievich Alimbekov on the topic "Constitutional and legal foundations for ensuring the security of the state border of the Kyrgyz Republic" for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.02 - constitutional law, municipal law.

Key words: state border, border security, border security agencies, national security, border legislation, border space, improvement of legislation.

The object of the dissertation research is public relations related to the constitutional and legal regulation of border security in the Kyrgyz Republic.

The subject of the research is regulatory legal acts regulating public relations in the sphere of border security in the Kyrgyz Republic.

The purpose of the dissertation research is a comprehensive study of the issues of constitutional and legal foundations for ensuring the security of the state border in the Kyrgyz Republic and the development of scientifically substantiated proposals for improving border legislation.

Methodological foundations of the study. In the dissertation research, the author uses systemic, comparative, historical, normative, formal-logical and other approaches to the study of the constitutional and legal foundations for ensuring the security of the state border in the Kyrgyz Republic. used complex methods. The methodological basis of the study is the dialectical method of cognition. The comprehensive use of these methods allowed me to comprehend and clarify the topic of the dissertation. In the dissertation, the formal-legal method summarizes the experience of ensuring border security, protection and protection of the state border, reveals its patterns and principles.

The scientific novelty of the study lies in the fact that the dissertation is the first one written in the state language and the first attempt to conduct a constitutional and legal analysis of border security issues. The dissertation research identified geopolitical and geostrategic trends and factors that determined the need to strengthen border security in the Kyrgyz Republic. As a result of the study, 7 main provisions, conclusions and practical recommendations for adoption were developed.

Recommendations for the use of the results obtained. The conclusions and recommendations presented in the dissertation can be used in legislative and law enforcement work to improve the activities of the border service, as well as in the educational process.

Scope: in the activities of the border service, in activities to improve the legislation of the country, in the educational process.